

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazma hüququnda

LALƏ FUAD qızı QASIMZADƏ

XXI ƏSRDƏ ƏDƏBİYYATDA MÜHARİBƏ MÖVZUSUNUN TƏDRİSİ

060102 – Dil və ədəbiyyatın tədrisi metodikası və metodologiyası (ingilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Fil. F. D. Dos. P.G.Əliyeva

BAKİ - 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. ƏDƏBİYYATDA MÜHARİBƏNİN ƏKS OLUNMASI	8
<i>1.1. Müharibə tarixi və ədəbi problem. ....</i>	<i>8</i>
<i>1.2. İngilis dilli ədəbi əsərlərdə müharibənin təsviri.....</i>	<i>25</i>
II FƏSİL. ƏDƏBİYYAT DƏRSİNDƏ MÜHARİBƏ MÖVZUSU	43
<i>2.1. Evelin Uanın “Daha çox bayraq qoy” əsəri ilə müharibə mövzusunun təqdimatı üsulları .....</i>	<i>43</i>
<i>2.2. Eksperimental iş və onun nəticələri.....</i>	<i>59</i>
NƏTİCƏ	74
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	77

GİRİŞ

İşin aktuallığı. Ədəbiyyat müxtəlif tarixi yollardan keçərək formalaşmışdır. Bu formalaşma müxtəlif amillərin təsiri ilə baş verir. Ədəbiyyata iqtisadiyyat, dil, din, siyasət, müharibələr, insanların rifah səviyyəsi, müəllifin dünya görüşü və s. kimi amillər təsir edir. Bu amillər arasında ən böyük təsiri müharibələr etmişdir. Tarix boyu "müharibə" mövzusu ədəbiyyatda da tez-tez istifadə edilmişdir. Bu səbədən müharibə mövzusu həm dünyada, həm də ədəbiyyatda aktual bir mövzu olmuşdur. Bir çox böyük əsər bu mövzuya həsr edilmişdir. Bütün ölkələrdə və bütün dillərdə insanlar müharibənin dəhşətləri haqqında yazıblar, yanlışları təkrar edərək yaşanan dəhşətləri təkrarlamalarına icazə verməməyə çağırıblar. Müharibənin dəhşətlərindən yazan Ulliəm Yitsi, Corc Oruelli, Rupert Bruku buna misal olaraq göstərə bilərik. Bir çox yazıçı müharibə mövzusu ilə məşğul olsa da, başqaları müharibədə böyüyən və qandan qidalanan imperator və sultanlardan da yazırdı. Bəziləri sarkazmla, bəziləri isə qurur hissi ilə. Müharibə haqqında yazılmış ən yenilikçi və introspektiv ədəbiyyatlardan bəziləri Birinci Dünya Müharibəsindən sonra çıxdı. Birinci Dünya Müharibəsi ədəbiyyatını xarakterizə edən məyusluğun əksinə olaraq, İkinci Dünya Müharibəsi ədəbiyyatı ümumiyyətlə nə pessimist, nə də müharibə əleyhinə idi. Əvəzində o, müharibəni öz mürəkkəbliyi ilə insan vəziyyətinin faciəli, lakin bəlkə də qaçılmaz hissəsi kimi təqdim edir. İkinci Dünya Müharibəsi haqqında yazan yazıçılar öz nəsillərinin fikirlərini əks etdirərək, bu müharibənin əsaslandırılmasını, dünyanı nasist totalitarizmindən və yapon militarizmindən təmizləməyin zəruriliyini ümumən qəbul etmişdilər. Müharibə ədəbiyyatının bir hissəsi müharibə dövründə yazılsa da, əhəmiyyətli bir hissəsi müharibədən sonra, 1920-ci və 1930-cu illərin əvvəllərində yazılmışdır. Bir çox fərqli sahə ədəbiyyata təsir edərkən, ədəbiyyat da onlara təsir edir. Müharibələr cəmiyyətlərin taleyini müəyyən edir. Ona görə də nə qədər ki, insanlar var, müharibələr də olacaq. Bu fikirdən yola çıxaraq deyə bilərik ki, İnsan övladı yarandığı vaxtdan artıq münaqişənin təməli qoyulmuşdu. Anlaşılmazlıqlar münaqişələrə, münaqişələr də müharibəyə apardı insanları. Bu səbəbdən müharibə mövzusu daim aktual mövzu olmuşdur və dərslərdə

də qarşımıza çıxmışdır. Ədəbi mətnlər adətən dərsləklərə daxil edilməyən sevgi, müharibə və ölüm kimi universal mövzuları da əhatə edə bilər. Həmçinin, auditoriyada biz ədəbiyyat öyrənərək, həm də öz dilimizi, tənqidi və yaradıcı düşüncələrimizi inkişaf etdiririk. Lazarın dediyi kimi, ədəbiyyatı ingilis dilində öyrətməyin məqsədlərindən biri tələbələrin ingilis dili biliklərini artırmaqdır. Bu səbəbdən də ədəbiyyatın dil baxımından faydalarını nəzərə alan müəlliflər düşünür ki, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənənlərə ədəbiyyatın öyrədilməsi, tələbələrin ingilis dili biliklərinin ədəbiyyat vasitəsilə artırılması əsas məsələdir. Bizə burdan belə aydın olur ki, dil öyrənərkən ədəbiyyatı, ədəbiyyat öyrənərkən dili mütləq bilməliyik. Bu fikirlərdən yola çıxaraq mən Evelin Uanın "Daha çox bayraq qoy" adlı ədəbi əsərindən istifadə edərək, tələbələrin tənqidi düşüncələrini vurğulayan ədəbiyyatın tədrisinə yanaşmanın auditoriyada tətbiqini təqdim etməklə yanaşı, həmçinin, ingilis dili biliklərini artırılmasını da təmin edən üsulları təqdim edirəm. Ədəbiyyat dərsləri kimi tədris olunduğu zamandan ədəbiyyat metodikasının aktual bir mövzu olduğunu deyə bilərik. Hal-hazırkı dövrdə artıq ədəbiyyatı tədris edərkən müxtəlif texnologiyalardan, bilik və müstəqil düşüncəni inkişaf etdirməyə kömək edən üsullardan istifadə olunur. Bunun əsasında müəllimlər öz fon biliyini artırmalı, araşdırmalar aparmalıdır. Müəllimlərin müharibə haqqında kifayət qədər biliyi olmalıdır ki, həssas mövzulara toxunarkən, dərsləri izah edərkən kobud səhvlərə yol verməsinlər. Bu səbəbdən dərslərdə fəal-interaktiv metoddan istifadə məqsədə uyğundur. Bu metod həm müəllimləri, həm də tələbələri yaradıcı, tənqidi düşüncəyə vadar edir və inkişaf etmələrinə yardımçı olur. Lakin bu o demək deyil ki, dərslərdə sadəcə fəal-interaktiv metoddan istifadə edilməlidir. Elə mövzular vardır ki, burada fəal-interaktiv metoddan istifadə səmərəli nəticə vermir, bu səbəbdən bəzi mövzuları tədris edərkən ənənəvi metoddan da istifadə edilməlidir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı müharibə mövzusunun təhlili və tədrisi üsulları təşkil edir. Onların ali məktəbdə necə tədris edilmə məsələlərinə, müharibə mövzulu əsərlərin təhlilinə geniş yer verilib.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti ədəbiyyat dərslərində mövzuların, xüsusilə, müharibə mövzusunun səmərəli şəkildə, yeni tədris üsulları ilə tədris edilməsi üçün istifadə olunan metodların düzgün seçilib, tətbiq edilməsi üçün təkliflər işləyib hazırlamaqdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İlk olaraq, dissertasiyanı yazmağa başlamazdan əvvəl tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmək lazımdır. Tədqiqatın əsas məqsədi müharibə mövzulu əsərlər yazan və müharibə görən görkəmli yazıçı və şairlərin lirik və satirik və digər əsərlərinin mövzu rəngarəngliyini, romanlarında toxunmuş olan ictimai-siyasi məsələləri, lirik əsərlərin mövzu dairəsi, satirik hekayələrdə tənqid hədəfinə çevrilmiş məsələlər, satirik hekayələrin tədris üsulları məsələlərini araşdırmaqdır.

Araşdırmamızın yazılma məqsədlərinə nail olmaq üçün müharibə mövzulu əsərlərin tədrisi məsələlərinin tədqiq edilməsinə üstünlük verilmiş və bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində nəzərdə tutulmuşdur:

1. Müharibənin müxtəlif xalqların ədəbiyyatına təsirinin işıqlandırılması;
2. Birinci dünya müharibəsi və İkinci dünya müharibəsi ədəbiyyatlarının mənzərəsinin ümumi şəkildə təqdim edilməsi;
3. Evelin Ua yaradıcılığında müəyyən satirik romandan (“Daha çox bayraq qoy”) istifadə edərək bu mövzunun tədrisi məsələlərini müəyyənləşdirmək və yazıçının romanının və bunun zəmnində başqa bu mövzulu əsərlərin tədrisi üsulları haqqında fikir yaratmaq;
4. Dövrünün ictimai-siyasi proseslərinin Evelin Uanın və digər yazıçıların yaradıcılığına təsirini müəyyənləşdirmək;
5. Evelin Ua romanının mövzu və ideyasını aydınlaşdırmaq;
6. Bir sıra tədqiqatçıların elmi əsərlərində ədəbiyyat dərslərinin tədrisi ilə bağlı önəmli məsələləri ön planda vermək;
7. Ali məktəbdə müharibə mövzulu əsərlərin tədrisi yollarını araşdırmaqdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Evelin Uanın “Daha çox bayraq qoy” əsəri zəmnində müharibə mövzulu əsərlər ilk dəfə fəal-interaktiv təlim üsulları ilə tədrisi araşdırılmışdır. Həmçinin, müharibə mövzulu əsərlər və müharibənin ədəbiyyata olan təsiri araşdırılmışdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Əsərlərin tədrisində yeni təlim texnologiyalarından istifadə edilmişdir. Dissertasiya işi metodika üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dissertasiya işindən ali məktəblərdə müəllimlər vəsait kimi istifadə edə bilər.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Fərz edirik ki, ədəbiyyat dərslərində tələbələrə müharibə mövzusunun tədrisində fəal-interaktiv təlim metodundan istifadə etməklə yüksək nəticələr əldə etmək olar.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

1. Müharibə ilə bağlı əsərlər ədəbiyyatda önəmli yer tutur və onları öyrənmək bizi həyatın gerçəklikləri ilə tanış edir, bu səbədən bu əsərlərin tədrisi vacibdir.
2. Evelin Uanın “Daha çox bayraq qoy” romanı müharibə mövzusunə satirik cəhətdən yanaşmışdır, bu səbədən tələbələrə yorulmadan, həvəslə oxuma imkanı təqdim edir və müharibə mövzusunə tədris etmək üçün səmərəli mənbə rolunu oynayır.
3. Müharibə mövzusunun tədrisində fəal-interaktiv təlimə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müharibənin ədəbiyyata olan təsiri, müharibə mövzulu əsərlərin tədrisi məsələsi sistemli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada müharibənin ədəbiyyata olan təsiri və müharibə mövzulu əsərlərin fəal-interaktiv təlim üsulları ilə tədrisi məsələsi ilk dəfə magistr dissertasiyası səviyyəsində sistemli şəkildə, müəyyən ardıcılıqla araşdırılmış və dəyərləndirilmişdir.

Evelin Uanin “Daha çox bayraq qoy” əsərinin təhlili və fəal interaktiv təlim metodları tədrisinə ilk dəfə toxunulmuşdur.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Univeriteti Magistratura fakültəsinin “Xarici ölkələr ədəbiyyatı” kafedrasında hazırlanmışdır. Dissertasiya ilə əlaqəli bir məqalə və bir tezis çap edilmişdir. “George Orwellin 1984 əsərində müharibənin əhəmiyyəti” adlı tezis və ““Daha Çox Bayraq Qoy” əsərinin tədrisi məsələləri” adlı məqalə elmi jurnallarda çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya mündəricat, giriş, iki fəsil, hər fəsil iki yarım fəsildən, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın birinci fəslinin birinci yarımfəsli ilk növbədə müharibənin haqqında ümumi qısa məlumat və müharibənin ədəbiyyata təsirini detallı və aydın şəkildə təsvir etməyə istiqamətlənmişdir. Birinci fəslin ikinci yarımfəsli müharibənin ingilis dilli əsərlərdə təsvirinə, ikinci fəslin birinci yarımfəsli “Daha çox bayraq qoy” əsəri ilə fəal-interaktiv metodların araşdırılmasına, ikinci fəslin ikinci yarımfəsil isə eksperiment hissəsinə ayrılmışdır.

I FƏSİL

ƏDƏBİYYATDA MÜHARİBƏNİN ƏKS OLUNMASI

1.1. Müharibə tarixi və ədəbi problem.

Ədəbiyyat hər bir xalqın həyatının bir növ güzgüsüdür, bütün ən əhəmiyyətli dəyişiklikləri və tarixi hadisələri əks etdirir. Roman, nağıl, şeir kimi bir çox fərqli növlərdə ədəbiyyat qolları ilə insan və ya insanlardan başqa insan və ya insanlara ötürülən mesajların xüsusi bir incəsənətlə və bilinən formaları içərisində olan yazılı və ya şifahi bir dil ilə üzə çıxarılmasıdır. Dünya çərçivəsində bir elm olaraq qəbul edilən ədəbiyyat hər ölkədə və coğrafi yerdə fərqli formalarda özünü göstərir. Ədəbiyyat elə dərin bir elmdir ki, ədəbiyyatın izahı üçün çox fikir irəli sürülüb və mübahisələr hələdə davam etməkdədir. Bu səbəbdən ümumi mənada qəbul edilən izahlarla yanaşı ədəbiyyatın bir çox izahı olduğunu rahatlıqla deyə bilərik. Məsələn, məşhur filosof Platonun “Dövlət” əsərindəki ədəbiyyat haqqındakı fikri hələdə ədəbiyyatın tərfi kimi istifadə olunur. O, ədəbiyyatı həyatın bir əksi kimi müəyyənləşdirmişdir. [41 s.112] Fransız bir yazıçı olan Stendhal da bu fikrə bənzər bir cümlə ilə söyləmişdir ki, “Roman əsas yolda gəzən güzgüdür.” [48 s.52] Siril Konoli isə ədəbiyyat haqqında, “Fikir olan yerdə söz canlıdır və ədəbiyyat həyatdan deyil, həyata qaçmağa çevrilir.” demişdir. [13 s.74]

Ədəbiyyat müxtəlif tarixi yollardan keçərək formalaşmışdır. Bu formalaşma müxtəlif amillərin təsiri ilə baş verir. Ədəbiyyata iqtisadiyyat, dil, din, siyasət, müharibələr, insanların rifah səviyyəsi, müəllifin dünya görüşü və s. kimi amillər təsir edir. İstifadə olunan dil ədəbi yaradıcılığa böyük təsir göstərir. Sadə və başa düşülən bir dildən istifadə olunarsa, əslində əsəri başa düşmək daha asan olar. Əlbəttə ki, “bəzəkli” və “qapalı” bir dil başa düşməyi çətinləşdirir. Ədəbiyyatın dövrlərə bölünməsinə ən vacib meyarlardan biri dildir. Məsələn, qədim dövrdə ağır bir dil istifadə olunsa da, sonradan ədiblər o əsərlərin dilini sadələşdirdi. Məsələn, bu gün divan ədəbiyyatından bir əsər oxuyanda heç nə başa düşmədiyimiz halda xalq ədəbiyyatını anlaya bilərik. Başqa bir meyar, yazıçı və ya şairin yaşadığı cəmiyyətin mədəni quruluşudur. Şair fərqli fikirlərə

qapalı bir cəmiyyətdə yaşayırsa, əsərlərində istədiyi mövzuda, istədiyi şəkildə yazma bilmir, ona təzyiq hiss edir və reaksiya alır. Məsələn, türk şairi Nəfi satira yazdığı üçün boğduruldu və cəsədi dənizə atıldı. Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər yetirsək görürük ki, şeirləri mistisizmin əleyhinə olduğu üçün Nəsiminin dərisi soyulmuşdu. Ancaq cəmiyyətlər hər cür fikirlərə açıq olsalar və şairə tolerantlıq göstərsələr, təbii olaraq sənətdə inkişaf edəcəklər və buna görə də digər cəmiyyətlər tərəfindən nümunə götürüləcək və qiymətləndiriləcəklər. Cəmiyyət ədəbiyyatı və sənəti ilə müasir sivilizasiyalar səviyyəsinə çatır. Ədəbiyyata təsir edən amillərdən biri də dindir. Əksər şairlər və yazıçılar mənsub olduqları dindən və cəmiyyətlərində geniş yayılmış inancdan təsirlənirlər və bu, onların əsərlərində də əks olunur. Şübhəsiz ki, şair və yazıçıların dini inanclara sadıq qalması oxuduğunuz əsərlərə təsir edir və bu da onu oxuyan insana təsir edir. Əsəri yazarkən yazıçı və ya şairin psixoloji quruluşu əsərə təsir edən ən əhəmiyyətli amillərdəndir. O gün yazıçının əhval -ruhiyyəsi qəmgin olsa, çox güman ki, depresiv bir məhsul ortaya çıxacaq. Ya da çox xoşbəxtdirsə, o əsəri oxuyarkən siz də o sevinci hiss edib, xoşbəxt ola bilərsiniz. Yaxud oxuduğunuz əsər psixologiya ilə bağlı kitabdırsa, həmin kitabdan insanların psixoloji cəhətdən təhlil etməyi öyrənə bilərsiniz. [4]

Bu amillər arasında ən böyük təsiri müharibələr etmişdir. Tarix boyu “müharibə” mövzusu ədəbiyyatda da tez-tez istifadə edilmişdir. Bir çox böyük əsər buna həsr edilmişdir. Bir çox müəllif müharibənin insan üçün iyrənc bir fenomen olduğunu, yer üzündə əsl cəhənnəm olduğunu vurğulayır. Bütün ölkələrdə və bütün dillərdə insanlar müharibənin dəhşətləri haqqında yazırlar, yanlışları təkrar edərək yaşanan dəhşətləri təkrarlamalarına icazə verməməyə çağırırlar. Bir çox yazıçı müharibə mövzusu ilə məşğul olsa da, başqaları müharibədə böyüyən və qandan qidalanan imperator və sultanlardan da yazırdı. Orta əsrlərdə də vəziyyət fərqli deyildi, əslində “müharibə nərələrinin” daha yüksək səviyyədə eşidildiyi bir dövr kimi təsvir edilir. Orta əsrlər müharibə ədəbiyyatının zirvəyə çatdığı dövrlərdən biridir. Qərblə Şərqlə arasındakı amansız savaş ədəbiyyatda “olduğu kimi” özünə yer tapmışdır. Almanların “Nibelungen” və

Skandinaviyalıların “Grettir, Volsunga” kimi bu dövrdə yazdığı dastanlar tamamilə müharibələr və qanla toxunmuşdur. Hətta “Niebelungen” dastanı Hitler faşizmi dövründə çox dəyərli əsər sayılırdı. Xüsusilə 20-ci əsrə nəzər salsaq görürük ki, dünya böyük depressiyalar və müharibələr əsridir. Bəşəriyyət biliyini silaha çevirməyi bacarmış və texnologiya böyük irəliləyiş əldə etmişdi bu dövüdə. Nəfsinə sahib ola bilməyən, daha çox güc istəyən insanlar sayəsində iki böyük dünya müharibəsi olmuş və bu müharibələrdə milyonlarla insan həyatını itirmişdi.

Bəs Müharibə nədir? Filosofların tərifinə əsasən müharibə, ümumi mənada müəyyən uzunluğu olan və əhəmiyyətli hərbi əməliyyatlara bağlı olan siyasi qruplar arasında mübarizədir. Güclü dövlətlərin çarəsiz xalqlarla olan hərbi əlaqələndirilmiş qarşıdurmasına ümumiyyətlə sakitləşdirmə, hərbi gəzinti və ya kəşfiyyat adı verilir. Kiçik torpaqlarda bu məfhum müdaxilə və ya repressiya, daxili qruplarda isə üsyan və ya qiyam kimi adlandırılır. Belə hadisələrdə müqavimət kifayət qədər güclü və ya uzundursa, o zaman “müharibə” adını ala biləcək böyüklüyə çatır. Müharibə terminin istifadə olunmasının klassik nümunəsi isə həm inanclar arasında, həm də ədəbi əsərlərdə də öz yerini alan xeyirlə şəər arasındakı daha dərin fikir ayrılıqlarının baş tutmasıdır.

“Merriam-Webster Dictionary” müharibəni “dövlətlər və ya millətlər arasında açıq və ya elan edilmiş silahlı döyüş vəziyyəti” olaraq xarakterizə edir. [55] “Stanford Ensiklopediyası Fəlsəfəsində” deyilir ki, “müharibə cəmiyyətlər arasında qəsdən, real və ümumi silahlı qarşıdurma kimi başa düşülməlidir.” [47] Ancaq müharibə yalnız silahlı qarşıdurmadan daha qorxunc bir fenomendir. Bunlar dağılmış ailələrdir. Bunlar aclıqdan ölənlərdir. Bu sülh və xoşbəxtliyin məhvəsidir. Bu əziyyət və ağrıdır. Bu ölümdür, hər cür canlılığın həyatının məhvəsidir. Müharibə bütün bəşəri dəyərləri süpürür, insanları laqeyd və qəddar olmağa məcbur edir. Başından güllə çalanda və bir adamı hədəfə çevirdikdə, yalnız bir şey vacibdir ki, o da sağ qalmaqdır. Və bunun üçün kimsə ailəsinə, dostlarına və vətəninə xəyanət edir, kimsə də özünü qurban verərək onları sona qədər qoruyur. Müharibə görmüş insanlar heç vaxt əvvəlki mənliliklərini tapa bilmirlər. İnsan elə bir

şəkildə yaradılmışdır ki, müharibə mövzusu hər zaman aktual olacaqdır. Və bu mövzu həmişə bu mövzuda minlərlə əsər yazan yazıçı və şairlər üçün çox cəlbedici olmuşdur.

Karl fon Klauzevit üçün “müharibə başqa yollarla siyasətin davamıdır”. [10, s.87] Klauzevitin inancına görə müharibələr yalnız dövlətləri əhatə edir. Bu fikrə uyğun olaraq o, demişdir ki, “siyasət yalnız dövlətləri əhatə edə biləcək güclü siyasi bir nəzəriyyədir və müharibə siyasi fəaliyyətin bir yansımasıdır.” [10, s.91] Bu fikirlərdən belə nəticə çıxara bilərik ki, müharibənin açıq şəkildə elan edilməsi üçün dövlətlər arasında olması lazımdır. Cenevrəli filosof və yazıçı olan Jan Jak Russo da bu düşüncə ətrafında belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, “Müharibə bəzi məfhumlar arasında bir əlaqədir, insanlar arasında deyil ... Müharibə insanla insan arasında deyil, dövlətlə dövlət arasında bir münasibətdir ...” [30, s.4]

Hal hazırda “müharibə” sözünün tərifı qarışıqlıq, qarşıdurma mənalarını versə də, istəmədən müəyyən siyasi məktəblərdən qaynaqlanan anlayışları da əhatə edə bilər. Bu cür təsvirlər müharibənin şifahi və ədəbi təsvirlərinə də aid ola bilər, çünki müharibəni şeirlərdə, hekayələrdə, lətifələrdə və keçmiş müharibə konsepsiyalarını əhatə edə biləcək tarix kitablarında oxuyuruq. Ancaq ədəbiyyatda müxtəlif müəlliflər və nətiqlər tərəfindən yazılmış müharibə təsvirləri əksər hallarda müasir anlayışlarla oxşarlıq təşkil edir. Fərqlər isə yazıçı, şair və ya nətiqın müharibə haqqında olan mühakiməsi ilə əlaqədardır.

Müasir dövüdə müharibə termininin fərqli və daha yeni “terrora qarşı mübarizə”, “narkotiklə mübarizə”, “cinayətlə mübarizə” kimi nümunələri də üzə çıxmışdır. Ümumiyyətlə, müharibənin təhlili bir neçə kateqoriyaya bölünə bilər. Fəlsəfi, siyasi, iqtisadi, elmi, hüquqi, sosioloji və psixoloji yanaşmaları buna misal olaraq göstərə bilərik. Bu yanaşmalar, müxtəlif maraq mərkəzlərini və nəzəriyyəçilər tərəfindən istifadə olunan müxtəlif analitik kateqoriyaların olduğunu göstərir, lakin faktiki nəzəriyyələrin çoxu qarışıqdır, çünki müharibə heç bir faktorla və ya hər hansı bir yanaşma ilə izah edilə bilməyəcək dərəcədə qarışıq bir sosial fenomendir. [64]

Bəs dövlətləri müharibə etməyə sövq edən nədir? Corc Orwell “1984” əsərində “Müharibə sülhdür. Azadlıq köləlikdir. Cəhalət gücdür.” demişdir. Bu əsərdə belə bir fikir irəli sürülür ki, bu sloqanlar əhalinin əmin-amanlıq içərisində yaşamasının yeganə açarıdır. Dövlətin başçıları xalq hiss etməsə belə dəyişirdi, ancaq ideologiya dəyişmirdi. Çünki dünyanın idarə olunması məsələlərində üç dövlət eyni fikirdə idilər. Lakin müharibənin əsas məqsədi insanların həyatlarının qorunması deyil, əmək məhsullarının məhv edilməsidir. Əsərdə müharibə partiyalar üçün lazımlı bir alətdir, çünki onun vasitəsi ilə insanlar ölkə daxilində sülh içində yaşayırlar və üsyan fikirlərindən uzaq dururlar. Həmçinin digər səbəb budur ki, müharibə şəraiti totalitar bir dövlət üçün lazım olan bərabərsizlikləri qoruyaraq əhalinin həyat standartlarını nəzarət altında saxlamağa imkan verir. Nəticədə, hakim təbəqə güc qazanır, aşağı təbəqələr isə heç vaxt öz əməyindən faydalana bilmir və əgər bu istismara müqavimət göstərməyə çalışsalar vətən xaini kimi damğalanırdılar. Vətən xaini kimi damğalananlar isə bəzən dövlət tərəfindən öldürülür, bəzən isə dövlət həmin insanların beyinlərini yumaq üçün onlara müxtəlif işgəcələr edirdilər, əsərin baş qəhrəmanı olan Winstona etdikləri kimi. İstədiklərinə nail olduqdan sonra isə onları azadlığa buraxırdılar. Bəlkədə sadəcə bir vahid bir dövlət var idi, sadəcə insanlar müharibəyə ac olduqları üçün bu strategiyadan istifadə olunurdu. Əsər 1949-cu ildə çap olunsa da, o dövrün vəziyyəti üçün yazılsa da, indiki dövrlə müqayisə etdikdə əslində dəyişən çox bir şey olmadığını görə bilərik. Hal-hazırkı dövrdə bəzi hegemon dövlətlər insanların beynini əsərdəki usullarla yumasalar da, onları müharibə yolu ilə öz xalqlarını və ya digər dövlətlərin xalqlarını “əllərində” saxlaya bilirlər. Bunun sayəsində isə öz güclərini qoruyurlar və hakimiyyətlərinin ömrünü uzadırlar. Hakim təbəqədən olmayanlar, yəni müharibənin əsas qurbanları isə yaşadıkları travmalar ilə həyatlarına çətin də olsa davam etməyə, yeni bir başlanğıc qurmağa çalışırlar. [25]

Bu sualın cavabı filosofların fikrinə görə isə determinizm və sərbəst iradədən asılıdır. Əgər insanların hərəkətləri özlərinə nəzarətin xaricindədirsə, müharibə qaçılmazdır və səbəbi əhəmiyyətsizdir. Məsələn, güclü determinizmdə qeyd edildiyi kimi

insanın öz hərəkətlərini seçməkdə sərbəst olmadığı iddia edilirsə, müharibə bəşəriyyətin meydan oxumaq gücünə sahib olmadığı bir kainatın bədbəxt həqiqətinə çevrilir. Yəni də bu bayraq altında olan fikirlər genişdir, müharibənin insanın əsla qaça bilməyəcəyi bir zəruri və qaçılmaz hadisə olduğunu iddia edənlərdən, müharibənin qaçılmazlığını qəbul edərkən insanın zərərlərini minimuma endirmək gücünə sahib olduğunu iddia edənlərə qədər hər cür fikir var bu haqda. Bu fikirlərdən çıxara biləcəyimiz nəticə budur ki, insan öz hərəkətlərinə görə cavabdeh deyil və bu səbəbdən müharibənin yaranmasına da cavabdeh deyil. Bu fikirlərin yaranması başqa fikir axtarışlarına səbəb oldu. Kainatın orta əsrlərdəki anlayışında ulduzlar, planetlər və dörd maddənin (torpaq, hava, su, od) birləşmələri, insan hərəkətlərini və meyillərini araşdırmağın açarı kimi başa düşülürdü. Müasir düşüncə kainatın təbiətinin mürəkkəbliyini artırırsa da, bir çoxları hələ də müharibənin niyə baş verdiyini araşdırmaq üçün kainatın maddi təbiətinə və ya qanunlarına istinad edirlər. Bəziləri orta əsr zehninə astroloji baxışının daha mürəkkəb versiyalarını axtarırlar (məsələn, Kondratieff dövrü nəzəriyyələri), bəziləri izah etmək üçün yeni molekulyar və genetik biologiya elmlərini araşdırırlar. Determinizmin zəif formasında isə nəzəriyyəçilər müharibənin insanın öz əməllərinin məhsulu olduğunu, ancaq bu əməli dəyişdirmək gücünə də sahib olduğunu iddia edirlər. Bu nöqtəyi-nəzərdən mübahisələr olduqca mürəkkəbləşir, çünki tez-tez “bəşəriyyətin” onları müharibə etməyə sövq edən amansız qüvvələrə tabe olduğunu düşünürlər. İnsanın seçim azadlığını vurğulayan digər insanlar, müharibənin onun seçiminin nəticəsi olduğunu və dolayısı ilə tamamilə onun məsuliyyətində olduğunu iddia edirlər. Fəqət bəzi mütəfəkkirlər seçim və məsuliyyətin mahiyyəti barədə müxtəlif düşüncə məktəblərinə ayrılırlar. Kollektivliyin mahiyyətinə görə müharibənin səbəbləri haqqında mülahizələr siyasi fəlsəfəyə və müharibəyə səbəb olan bir vətəndaşın və ya hökumətin məsuliyyətinə dair müzakirələrə toxunmalıdır. Bu cür narahatlıqlar açıq-aydın “vətəndaş müharibə üçün mənəvi baxımdan nə dərəcədə məsuliyyət daşıyır?” kimi mənəvi məsələlərə toxunur, lakin müharibənin səbəbi ilə əlaqədar olaraq, müharibənin yaranmasında bir insan məsuliyyət daşıyarsa, o zaman soruşulmalıdır ki, müharibəni başlatmaq kimin səlahiyyətindədir? Bu məqamda

təsviri və normativ problemlər ortaya çıxır, çünki müharibə elan etmək üçün qanuni orqanın hansı olduğu sualı meydana gəlir, sonra həmin orqanın legitim olub olmaması məsələləri ilə qarşılaşırıq. [64]

Tarixə nəzər yetirsək, görərik ki, Krım müharibəsi və Bur müharibəsi Britaniya imperialist ambisiyasının nəticəsi idi. İkinci Boer Müharibəsindən on ildən bir az sonra gələn Birinci Dünya Müharibəsi fərqli bir məsələ idi. O, ayrı bir hadisə kimi görünən bir hadisə - Avstriya arxdukesini öldürən serb millətçisi tərəfindən təhrik edilib. Bununla belə, müharibənin özü dəyişkən bir sürət qazandı. Serbiya müttəfiqi Rusiyanı müharibəyə cəlb etdi. Avstriya Almaniyanı ittifaqa dəvət etdi və Almaniya tez bir zamanda qəbul edərək Belçikanı işğal etdi. İngiltərə müdafiə ittifaqında Belçikaya tabe olduğu üçün İngilislər Almaniya qarşı girdilər. Fransa Rusiya ilə qarşılıqlı müdafiə müqaviləsi ilə, İngiltərə ilə isə daha zəif paktla bağlanmışdı. Bu sürətlə hərəkət edən hadisələr silsiləsi 1914-cü ildə toqquşdu və Almaniya və Avstriya-Macaristan İmperiyasını Qərb Müttəfiqləri və Rusiyaya qarşı dünya müharibəsində toqquşdurdu. Nəticə tarixdə ilk qlobal münaqişə oldu. Hərbi strategiya və onu dəstəkləmək üçün elm inkişaf etdi və bu müharibəni səngər müharibəsi, zəhərli qaz və güllə zərbəsi ilə rekordların ən pisinə çevirdi. Müharibə haqqında yazılmış ən yenilikçi və introspektiv ədəbiyyatlardan bəziləri Birinci Dünya Müharibəsindən çıxdı.

Birinci Dünya Müharibəsi, məlum olduğu kimi, dünya tarixinin ən qanlı müharibələrindən biri olmaqla, müxtəlif ölkələrdən olan milyonlarla insanın, qadınların, kişilərin, gənclərin, qocaların və uşaqların maddi və mənəvi cəhətdən zərər çəkdiyi faciəli hadisədir. Siyasi və iqtisadi səbəblərdən başlayan bu müharibədə bir tərəfdə Almaniya, Avstriya-Macaristan İmperiyası, Osmanlı İmperiyası, digər tərəfdən İngiltərə, Rusiya, Fransa, İtaliya və sonradan müharibəyə qoşulacaq Amerika bir-birlərinə qarşı döyüşdü. 70 milyona yaxın hərbi ilə aparılan bu müharibə 1914-cü il iyulun 28-də başlamış, 1918-ci il noyabrın 11-də başa çatdıqda isə həm əsgər, həm də mülki şəxs olmaqla 20 milyona yaxın insan həyatını itirmişdi, təxminən 20 milyon yaralı və 7 milyon insan itkin

düşmüşdü. Onlardan bəziləri vətənlərindən minlərlə kilometr aralıda əsir düşərgələrində həyatları uğrunda mübarizə apararaq əsir düşmüşdülər. Çox geniş əraziyə yayılan toqquşmalar havada, quruda və dənizdə Avropa mərkəzli Qərb Cəbhəsində, həmçinin Şərqdə, Qafqazda, Yəməndə, Fələstində, İraqda baş verdi. Birinci Dünya Müharibəsi millərcə qazılmış xəndəklərdə baş verən döyüslərə görə “Xəndək Müharibəsi” kimi də tanınır. Özü ilə gətirdiyi ağır itkilərə, səfalətlərə, dağıntılara və məhrumiyyətlərə görə bu müharibə İngiltərədə “Böyük Müharibə”, “Bütün müharibələri bitirmək üçün müharibə” adlandırıldı. Birinci Dünya Müharibəsində qeyb olmuş, parçalanmış bir nəsil formalaşdı. Bir çox gəncin ümidləri puç oldu, anaların ürəyi yandı, minlərlə qadın dul qaldığı halda - məsələn, 1918-ci ildə Fransada 630 000 müharibə dul qadını var idi - daha çox uşaq atasız böyüdü. Xüsusilə gənc kişi əhali çox azalmışdı bu dövrdə. [54, s.6] Bu müharibədə maddi ziyan İkinci Dünya Müharibəsi ilə müqayisədə daha az olsa da, şəhərlərin çox daha inkişaf etmiş təyyarələrlə ağır bombardman edildiyi üçün insan itkisi mövzusunda ağır itkilər verildi. Müharibədə iştirak edən hər bir ölkə çoxlu itkilər verdi. Ölənlər və yaralanan əsgərlər və mülki şəxslər, eləcə də əsir düşmüş əsgərlər və mülki şəxslər gözardı edilə bilinməyəcək mühüm müharibə faktıdır.

Hər müharibədə olduğu kimi Birinci Dünya Müharibəsində də əsir düşən əsgərlərin qaldığı düşərgələrdə, eləcə də cəbhənin ön və arxa hissəsində çoxlu çətinliklərin yaşandığı başa düşüləndir. Yemək-içmək çatışmazlığı, qida çatışmazlığı, hətta aclıq, tif, dizenteriya kimi xəstəliklər, qeyri-gigiyenik mühit və zülm bu düşərgələrdəki ağır həyat şəraitinin acı reallıqları idi. Səngərlərdə gərgin keçən Birinci Dünya Müharibəsi zamanı əsgərlər bu səngərlərdə tək-cə döyüşmürdülər, orada yaşayırdılar. Yeməklərini yeyir, gündəlik tutur və məktublar yazır, dincəlir, yatırdılar, bəzən cəsədlər götürülənə qədər ölmüş yoldaşlarının yanında gecələyirdilər. Hətta vaxt keçirmək, fikirlərini müharibədən yayındırmaq, qorxu və stressi unutmaq üçün bu səngərlərdə jurnal və kitab oxuyurlar. Oxumaq üçün dövrün sevgi hekayələri və macəra romanlarına üstünlük verilirdi. İngilis əsgərləri arasında ən çox oxunan jurnal “The War Illustrated” jurnalı idi ki, orada çoxlu

rəsmlər və fotoşəkillər, eləcə də müharibə haqqında məqalələr yer alırdı. Digər tərəfdən alman mətbələri əsgərlərin çoxlu və ağır əşyaları özləri ilə apara bilməyəcəyini düşünərək, praktik tətbiq ilə dövrün məşhur “Feldpostausgabe” adlı kitablarını yüngül nüsxələrlə çap etdirdilər. Ədəbiyyatın həyatın güzgüsü olduğunu nəzərə alaraq, Birinci Dünya Müharibəsi hər bir ölkənin ədəbiyyatında öz əksini tapmışdır. Bu əsərləri yaradan yazıçıların bəziləri müharibədə şəxsən iştirak etdikləri üçün baş verənləri birinci ağızdan danışmış, əsərlərində avtobioqrafik elementlərə rast gəlinmişdir. Əsərlərin bəzilərində cəbhədə, bəzilərində isə arxa cəbhədə baş verənlərə diqqət yetirildi. Bu əsərlərin bir çoxunda müharibənin insanların gündəlik həyatına gətirdiyi dəyişikliklə yanaşı, sosial dəyişikliyə də önəm verildiyi görünür. Teatr tamaşaları, musiqilər, romanlar, gündəliklər və məktublar kimi müxtəlif janrlarda əsərlər üstünlük təşkil etsə də, ən çox şeir yazılıb. Qadın yazıçıları da müharibə mövzusunda əsərlər yazıblar və xüsusilə şeirdə özlərini göstəriblər. Müharibə dövrünün dəyərli ingilis yazıçılarından biri olan Somerset Maugham görə “Ədəbiyyatın tacı şeirdir. Bu, son və məqsəddir. Bu, insan şüurunun ali fəaliyyətidir. Bu gözəlliyin uğurudur.” [52, s.138]

Müharibə ədəbiyyatının bir hissəsi müharibə dövründə yazılsa da, əhəmiyyətli bir hissəsi müharibədən sonra, 1920-ci və 1930-cu illərin əvvəllərində yazılmışdır. [7, s.8] Unudulmamalıdır ki, çox sonralar yazılanlar günün şərtlərinə uyğun olaraq yenidən dəyərləndirilib. Roman janrından baxsaq, ilk ağıla gələnlərdən biri alman Erix Mariya Remarkın bir çox dillərə tərcümə edilmiş “Im Westen nichts Neues” (Qərb cəbhəsində yeni heç nə yoxdur) romanı olur. Müharibəyə romantik nöqtəyi-nəzərdən baxan amerikalı qadın yazıçı Uilla Kater “Bizdən biri” adlı romanının qəhrəmanı üçün, əslində, aralarında yaxşı münasibət olmayan 1918-ci ildə Fransada cəbhədə ölənlərin qohumu Grosvenor P. Katerdən ilhamlanıb. O dövrdə Cather bir çox amerikalı kimi fransızların tərəfini tutdu və “Sivilizasiyanı” məhv etməyə çalışdığını düşündüyü almanlara qarşı durdu. [57] Ernest Hemingvey-in “Silahlarla vida” əsəri amerikalıların müharibə ədəbiyyatına verdiyi mühüm töhfələr sırasındadır. Çexoslovakiyada Yaroslav Hasekin müharibə əleyhinə olan

“Osudy dobreho vojâka Svejka za svetove valky” (Birinci Dünya Müharibəsində Yaxşı Əsgər Şavikin qaçınılmaz sərgüzəştləri və ya daha çox Şovik Şir Əsgər kimi tanınır) romanı yumoristik elementləri özündə ehtiva edən bu sahədə ilk əsərlərdən biridir. Hansı janrda yazılsa da, Birinci Dünya Müharibəsindən bəhs edən çox əsər var. Müharibədən bəhs edən əsərlərin bəziləri dövrümüzdə yalnız xalq ədəbiyyatı kontekstində məşhurlaşmış və günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Lakin müharibə tarixinə, ədəbiyyatına aid yazılar o qədər çoxdur ki, bütün dünyada, xüsusən də Avropada öz muzeylərini, kitabxanalarını yarada bilirlər.

Müharibəni müxtəlif rakurslardan əks etdirən bütün bu əsərlərdə iki fərqli söhbət xüsusilə önə çıxır. Bəzi yazıçılar anti-müharibə ritorikasından istifadə etdiyi halda, digərləri militarist ritorikadan, az qala müharibəni qızıqdırmaq kimi istifadə edirlər. Bəzi əsərlərdə qəzəbli üslub, bəzilərinə isə millətçilik qüruru var idi. Lakin onların hamısının ortaq cəhəti müharibənin dəhşətlərini təsvir etmələridir. Məlumdur ki, Birinci Dünya Müharibəsi illərində yazılmış əsərlərin bir qismi təbliğat fəaliyyəti çərçivəsində ictimai rəyə təsir etmək məqsədilə yazılmışdır. Məsələn, müharibənin əvvəlində almanların təbliğat fəaliyyətinin intensivliyi İngiltərə hökumətini də hərəkətə keçirmişdi. 1914-cü ilin avqustunda məşhur yazıçı olan Çarlz Mastermanı Wellington House-da qurulan “Müharibə Təbliğat Bürosuna” rəhbərlik etməyə təyin edildi. 2 sentyabr 1914-cü ildə Mastetman İngiltərənin demək olar ki, bütün mühüm yazıçılarını bir araya gətirən bir iclas keçirdi. Bir neçə yazıçıdan başqa bütün yazıçılar Britaniya təbliğat fəaliyyətində iştirak edirdilər. Müəlliflərin hazırladıqları broşuralar, hekayələr, şeirlər, məqalələr və kitablar Masterman tərəfindən idarə olunan Wellington House-dan maliyyə dəstəyi alırdı. Britaniya hökuməti gizli dəstək verir və təbliğat məhsulları özəl nəşriyyatlar tərəfindən çap olunurdu. Belə ki, nəşr olunan məhsulların xüsusilə təbliğat məqsədilə istehsal edildiyi ictimaiyyətdən gizlədilir. Yazıçılar hökumət tərəfindən təşkil edilən cəbhə turlarında iştirak edir və orada gördükləri əsasında reportajlar, hekayələr və romanlar

hazırlayırdılar. Təbii ki, bu səfərlərdə onlara ancaq görməyə icazə verildiyi qədərini göstərirdilər.

Müəlliflər stres şəraitində irq, güc, demokratiya və insan davranışı kimi mövzuları araşdırmaq üçün uzunmüddətli müharibə təcrübələrindən istifadə ediblər. Qismən bu və buna bənzər məsələləri misli görünməmiş səmimiyyət və realizmlə həll etməklə, ABŞ müharibə ədəbiyyatı İkinci Dünya Müharibəsi zamanı və ondan sonra yetişdi. Nəhayət, bəziləri qeyri-adi sənətkarlıqla yazılmış yüzlərlə müharibə romanı ortaya çıxdı. Bir çox amerikalı şairlər təsirli iş gördülər və müharibə jurnalistikası və müharibədən sonrakı xatirələr tez-tez yeni incəlik və aydınlıq səviyyəsini nümayiş etdirirdi. Burada yalnız ən populyar və ya orijinal əsərlər və müəlliflər göz önündə idilər. İkinci Dünya Müharibəsi ilə bağlı Amerika yazıçıları heç bir digər Amerika müharibəsi ədəbiyyatında keyfiyyət baxımından bənzəri olmayan əsərlər yaratdılar. Romanlar, tərcümeyi-hallar və şeirlər müharibənin fərdlərə təsirini araşdırırdı. [27] Birinci Dünya Müharibəsi ədəbiyyatını xarakterizə edən məyusluğun əksinə olaraq, II Dünya Müharibəsi ədəbiyyatı ümumiyyətlə nə pessimist, nə də müharibə əleyhinə idi. Əvəzində o, müharibəni öz mürəkkəbliyi ilə insan vəziyyətinin faciəli, lakin bəlkə də qaçılmaz hissəsi kimi təqdim edir. İkinci Dünya Müharibəsi haqqında yazan yazıçılar öz nəsillərinin fikirlərini əks etdirərək, bu müharibənin əsaslandırılmasını, dünyanı nasist totalitarizmindən və yapon militarizmindən təmizləməyin zəruriliyini ümumən qəbul etmişlər. İkinci Dünya Müharibəsi ədəbiyyatı daha sonra “yaxşı müharibə” adlandırılan bu müharibəni Amerikanın demokratik dəyərlərini və millətin əxlaqlı bir xalq kimi şəxsiyyətini təsdiqləməkdə həlledici məqama çevirməyə kömək etdi. [9]

Müharibənin pis olduğu danılmazdır. Ancaq bəzən müstəqillik, vətən, bayraq uğrunda müharibə qaçılmaz olur. Təbii ki, hər bir ölkə öz milli maraqları uğrunda döyüşə gedir və hər bir əsgər vətənini qəhrəmancasına müdafiə edir, önəmli olan belə bir dəhşətli təcrübədən dərs çıxarmaqdır. Lakin Birinci Dünya Müharibəsindən 21 il sonra siyasi və iqtisadi ambisiyaları ucbatından bəşəriyyət yenidən böyük müharibənin dəhşətlərini

yaşadı. Bu məqamda sülhsevər dövlət xadimi Qandinin “Gözə göz bir müharibə, bütün dünyanı kor edir sadəcə” deyimini xatırlatmaq yerinə düşərdi.

Baş verən hər hadisə kimi müharibənin özünə məxsus təsirləri və nəticələri var. Müharibənin nəticələri arasında mülki əhalinin ruhi sağlamlığına olan təsiri ən vacib məsələlərdən biridir. Ümumi əhalidə aparılan araşdırmalar, müharibə zamanı zehni pozğunluqların görülmə və yayılma səviyyəsində müəyyən bir artım olduğunu göstərir. Qadınlar kişilərdən daha çox təsirlənir. Digər həssas qruplar isə uşaqlar, qocalar və əlillərdir. Müharibə ilə zehni sağlamlıq arasındakı əlaqəni anlamaq üçün 2005-ci ilə nəzər yetirə bilərik. Çünki bu, Vyetnam müharibəsinin bitməsinin və Livanda müharibənin başlamasının 30-cu ildönümüdür. Hər gün media İraqda davam edən “müharibə” vəziyyətinin dəhşətlərini dilə gətirirdi. Mediadan gətirilən bəzi son sitatlar müharibənin zehni sağlamlığa təsirini təsvir edir: “İraqda daim qorxu içində yaşayırıq”; “Müharibə İraqın ruhi sağlamlığına zərbə vurur”; “Müharibə travması fiziki iz buraxır”; “Müharibə cəhənnəmdir ... iştirak edən insanlarda heç vaxt sağalmayan yaralar açır”; “Müharibə insanların təsəvvür edə bilmədikləri qədər dəhşətlidir”; “Bir nəsil yalnız müharibə görərək böyüdü”.

Son bir il ərzində çox sayda kitab və sənəd müharibənin zehni sağlamlığa təsirlərini araşdırdı. Bunlara WPA kitabı “Fəlakətlər və ruhi sağlamlıq”, Dünya Bankının “Ruh sağlamlığı və münaqişələr - Konseptual çərçivə və yanaşmalar” hesabatı, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu “Dünya uşaqlarının vəziyyəti - Təhlükə altında olan uşaqlıq” sənədi, “Travma və münaqişə sonrası sağalmada zehni sağlamlığın rolu” kimi kitablar daxildir. İkinci Dünya Müharibəsindən bəri hər hansı bir dünya müharibəsi olmasa da, son 60 ildə başqa müharibələr və qarşıdurmalar olmuşdur. Məsələn, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Şərqi Aralıq dənizi bölgəsindəki 22 ölkədə, əhalinin 80%-dən çoxu ya münaqişə vəziyyətindədir və ya əsrin son rübündə belə bir vəziyyət yaşamışdır. Müharibə xalqların sağlamlığı və rifahına fəlakətli bir təsir göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, müharibə şəraiti hər hansı bir böyük xəstəlikdən daha çox ölüm

və əlilliyə səbəb olur. Müharibə xalqları və ailələri məhv edir və çox vaxt ölkələrin sosial və iqtisadi quruluşunun inkişafını pozur. Müharibənin təsirləri arasına həmçinin uşaqlar və böyüklərin məruz qaldığı uzunmüddətli fiziki və psixoloji ziyan, maddi və insan kapitalındakı azalmalar daxildir. Müharibələrin nəticələri arasında ölüm sadəcə “aysberqin görünən tərəfidir”. Ölümdən başqa digər nəticələr isə düzgün sənədləşdirilmədiyi üçün tam bəlli deyil. Bunlara endemik yoxsulluq, qeyri-kafi qidalanma, əlillik, sosial/iqtisadi tənəzzül və psixososial xəstəliklər aiddir. Ancaq münaqişələrin və onlardan irəli gələn saysız-hesabsız ruhi sağlamlıq problemlərinin daha yaxşı başa düşülməsi sayəsində bu cür problemlərlə məşğul olmaq üçün tutarlı və təsirli strategiyalar inkişaf etdirilə bilər. [65]

Müharibənin insanların həyatlarına olan təsirləri rəsmi sənədlərdə qeyd olunmaqla yanaşı müxtəlif yazarlar tərəfindən əsərlərdə də bu kimi məsələlərə obrazlı şəkildə geniş yer verilmişdir. Yaradıcılığında müharibə mövzusunda yer verənlərdən biri Vladislav Şpilmandır. Vladislav nəyinki bu haqqda yazıb hətta yazdıqlarını yaşayıb. Yaşadıqlarından ilhamlanaraq 1946-cı ildə “Pianoçu: Varşavadakı Bir Adamın Qurtuluşunun Fövqəladə Hekayəsi” adlı memuarını yazmışdır. Əsər ilk dəfə Polşa dilində yazılmışdır və əsl adı “Şəhərin Ölümü” idi. Pianoçu orijinal nəşrindən əlli il keçdikdən sonra yenidən nəşr olunmadı. İndi Alman Kapitanı Wilm Hosenfeldin gündəliyinin çıxarışları ilə nəşr olunur. Əsər baş qəhrəman Polşalı yəhudi olan pianoçu və bəstəkar Vladislav Şpilmanın II Dünya Müharibəsi dövründə işğal olunmuş Polşanın Varşava şəhərindəki həyatından bəhs edir. Wolf Biermannın epiloqda izah etdiyi kimi o, bu uzun ömründən zövq almadı. Vladislav Şpilman müharibədən əvvəl Polşa Radiosunda işləyən tanınmış pianoçu və bəstəkar idi və ailəsi ilə birlikdə yaşayırdı. Lakin Varşava 27 sentyabr 1939-cu ildə təslim olduqdan sonra Almanlar şəhəri nəzarətə götürdülər. Vladislav Şpilman işğalçı qoşunlar ilk dəfə şəhərə girəndə radiostansiyada konsert verirdi. Çox keçmədən əhaliyə dinc iş şəraiti və Almaniya dövlətinin qayğısını vəd edən elanlar göndərildi. Yəhudilərə həsr olunmuş xüsusi bir bölmə var idi. Bu bölmədə yəhudilərin

bütün hüquqlarına, mülklərinin toxunulmazlığına və həyatlarının tamamilə təhlükəsiz olacağına təminat verildi. Amma qısa zaman sonra almanlar yəhudilərin azadlıqlarını məhdudlaşdıran fərmanlar dərc etməyə başladılar. Yəhudi ailələr evdə yalnız müəyyən miqdarda pul saxlaya bilərlər və daşınmaz əmlaklar almanlara verilməli idi. Yəhudilərin qatarla getməsinə icazə verilmir və ya tramvaydan istifadə etmələri üçün həddən artıq miqdarda pul alınır. Nəhayət, Almanların getto qurmağı planlaşdırdıqları xəbərləri yayılır. Bir müddət sonra Vladislav və ailəsi həmçinin digər yəhudilər Varşava gettosuna göndərilir. Gettonun digər sakinləri kimi varlı olmasa da, Vladislav ziyalıların bir hissəsi olan sənətçi və mədənilərin sinifindən idi. Gettoda olan ilk bir neçə il ərzində Vladislav, mənlik hissi ilə olan əlaqəsini itirməmək üçün musiqi ilə bağlı bacarıqlarına güvənərək kafelərdə fortepiano çalmağa başladı. Almanlar tərəfindən yeni fərmanlar və qaydalar elan edilirdi və illər keçdikcə intensivliyi artırır. Qaydalar Yəhudilərin sabitliyini pozmaq və insanlıqdan çıxarmaq məqsədi güdürdü. Almanlar məcburi olaraq bütün yəhudilərə david ulduzu olan qolbaqlar taxdırmaqdan küçədəki almanlara baş əyməyə qədər hər cür zorakılığı edirdilər və Vladislav kimi yəhudilərin öz mənlik hissələrinə zərbə vururdular. 1941-ci ilə qədər Almanlar gettonun sərhədlərini bağlamağa başlayırlar. Vaxt keçdikcə şərtlər daha çox pisləşirdi və Vladislav fiziki əmək üçün kafelərdə fortepiano çalmağa davam edirdi. Alman əsgərləri müntəzəm olaraq keşik çəkirlər və tez-tez gettodakı Yəhudiləri öldürürlər. Vladislav əlil arabasında bir kişinin pəncərədən atıldığını gördüyünü xatırlayırdı. Bəziləri aclıqdan, digərləri xəstəlikdən ölürdülər və beləcə hər ay beş min insan ölürdü. Bir çox kişi Almanlarla döyüşmək üçün yola çıxmışdı, ancaq Vladislav və ailəsi gettoda qalır və “nə olursa olsun, bir yerdə olmaq daha yaxşıdır” deyərək düşünürdülər. İnsanlar almanlar indi qalib gələ bilər, amma yenədə almanların tez bir zamanda məğlub olacağına ümid edərək yaşayırdılar. Daha sonra almanların Yəhudiləri başqa bir yerə işləməyə göndərmələri kimi izah etdildiyi köçürmələr baş verir. Nəhayət, Vladislav köçürülmənin məqsədinin yəhudiləri toplama düşərgələrinə köçürmək və onları orada məhv etmək üçün bir fənd olduğunu başa düşür. 1943-cü ilin avqust ayında Vladislav və ailəsi Treblinka düşərgəsinə olan köçürülmə üçün seçilir. Hamı Treblinkaya

aparılmaq üçün qatara minmək üzrə idi, bu anda bir yəhudi polis Vladislavı tanıyır və onu sıradan geri çəkir. Bu hadisədən sonra o, bir daha ailəsini görmür və müharibənin qalan hissəsində həyatını gizlənərək keçirir. Vladislav gettoya qayıdır və əl əməyi lazım olan bir işə düzəlir və bu müddət ərzində qida və sursat qaçaqçılığı ilə yəhudi müqavimətinə kömək edir. 1943-cü ilin fevralında isə Vladislav dostlarının köməyi ilə gettodan qaçır və müharibənin qalan hissəsində yenə gizlənməyə davam edir. Əvvəlcə dostlarının mənzillərində gizlənməyə çalışır. Daha sonra tərk edilmiş binaların çardaqlarında gizlənmək məcburiyyətində qalır. 1944-cü ilin qışında Vladislav Alman əsgəri Wilm Hosenfeld ilə qarşılaşır. Vladislav Hosenfeldə Şopinin əsərlərindən birini ifa edir və bundan təsirlənən Kapitan Vladislavi qorumaq qərarına gəlir və həm onu qida ilə təmin edir, həm də almanlardan gizlənməyinə kömək edir. Sonda Vladislav müharibədən sağ çıxır və bir piyanist kimi yenidən peşəsinə qayıdır. Daha sonra Hosenfeldi tapmağa çalışsa da, Hosenfeldin bir hərbi düşərgədə ölümündən əvvəl bunu bacara bilmir. [61]

Müharibə 1945-ci ildə başa çatdıqda, Vladislav travmatik həyatının acı xatirəsini yazdı. 1990-cı illərin sonlarında oğlu nəhayət onu hekayəsinin daha geniş auditoriyaya çatması üçün ingilis dilinə tərcümə olunmasına icazə verməyə razı saldı. Varşava gettosundakı yəhudilərin çəkdiyi əzablar həmçinin John Hersey-in Divar (1950) romanında da dramatik şəkildə təsvir edilmişdir. Əsərdə təsvir edildiyi kimi hətta daha artıq acılara məruz qalmışdır insanlar müharibə dövründə. [32]

Azərbaycan Respublikası da bu müharibə adlandırdığımız müsibətlə müxtəlif dövrlərdə qarşılaşmışdır. Buna misal olaraq Birinci və İkinci Qarabağ müharibələrini gözümüzün önünə gətirə bilərik. Müasir dövrdə mümkünsüz görünəni edərək İkinci Qarabağ müharibəsində 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan və 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Ermənistan Respublikası baş nazirinin və Rusiya Federasiyası Prezidentinin bəyanatı ilə 44 günlük müharibə Azərbaycan xalqının qələbəsi ilə nəticələnmiş və ordumuz qələbəsini tarixə qızıl hərflərlə yazmışdır. Hər müharibədə olduğu kimi bu müharibə də çox canlar aldı, çox şəhidimizi

torpağa tapşırırdıq. Neçə ailə başsız qaldı, sağ qalan əsgərlər ağır travmalar ilə həyatına davam etməyə çalışır, hətta ön cəbhədəki itkilərlə yanaşı sivillər belə zərər çəkmişdir. Lakin hər şeyə rəğmənlə Prezident, Ali Baş Komandan Cənab İlham Əliyevin güclü siyasəti və əsgərlərimizin cəsarətli addımları ilə torpaqlarımızı işğal altından xilas etdik və tariximizdəki qara ləkədən qurtulduq. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02.12.2020-ci il tarixli Sərəncamları ilə sentyabrın 27-si Azərbaycan Respublikasında Anım Günü, noyabrın 8-i Zəfər Günü kimi müəyyən edilmişdir.

Müharibələr Azərbaycan ədəbiyyatına da təsirsiz ötüşməmişdir və bu mözuda Rahid Uluselin yeni kitabı olan “Qalib Azərbaycanın qalib ədəbiyyatı” paradigmasının konseptual əsaslandırılmasından ibarət əsər yaratmışdır. Müəllif bu kitabında ilk dəfə olaraq Vətən müharibəsinin ədəbiyyatda milli özünüdərk etmə prosesinə necə təsir etdiyini və onda hansı keyfiyyət dəyişikliyi yaratdığını araşdırmış, Azərbaycanda dövlət və mədəniyyət quruculuğunun qarşılıqlı stimullaşma təkamülü üzərində tədqiqat aparmışdır, öz siyasi tarixindən ayrılmaz olan bir ədəbiyyatın estetik mahiyyətini açmışdır. Kitabda müstəqil dövlətimizin təşəkkülünə gətirib çıxaran siyasi, mədəni, əxlaqi və ədəbi dünyagörüşünün formalaşmasının dərinliyinə kimi enmişdir. Birinci və İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə yaradılan ədəbiyyatın – “ədəbi-bədii salnamənin birinci və ikinci qatı” – örnəklərini əhatəli şəkildə araşdırmış və oxuculara izah etmişdir. [2] Müharibənin başladığı vaxtdan indiyədək dolaylı yol ilə bədii ədəbiyyatın və ümumən, ədəbi-humanitar mədəniyyətimizin son bir ildə əldə etdiklərini ümumiləşdirərək müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı, incəsənəti və mədəniyyəti qarşısında həqiqətən böyük perspektivlər açılır. Rahid Ulusel öz tədqiqatında göstərir ki, dövlətimizin yeni milli arxitekturasını yaradan– XXI əsr Azərbaycanı, Vətən müharibəsi və müasir Qarabağ əsərinin baş qəhrəmanı Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevdir. [1]

Nəticədə bir çox fərqli sahə ədəbiyyata təsir edərkən, ədəbiyyat da onlara təsir edir. Bu danılmaz faktdır. Birinci və İkinci dünya müharibələri insan həyatlarına təsir etməklə yanaşı dünya ədəbiyyatına da təsir etmişdir. Həmçinin, Birinci və İkinci dünya

müharibələri və Birinci və İkinci Qarabağ müharibələri Azərbaycan ədəbiyyatına da təsir etmişdir.

1.2. İngilis dilli ədəbi əsərlərdə müharibənin təsviri

Tarix deyəndə ağla gələn ilk hadisələrdən biri də müharibələrdir. Bəşəriyyətin tarixi bir nöqtədə müharibələr tarixidir. Var olmaq üçün mübarizə aparən cəmiyyətlər savaşımaq məcburiyyətindədir. Bu baxımdan müharibələr cəmiyyətlərin taleyini müəyyən edir. Tarixdə yaşamış, güclü sivilizasiyalar qurmuş xalqlar uduzduqları müharibələrin sonunda məhv olurlar. Ona görə də nə qədər ki, insanlar var, müharibələr də olacaq. Müharibələr təkcə meydanlarda, qalalarda, cəbhələrdə və ya səngərlərdə gedən hərbi münaqişələr deyil. Cəbhənin arxa cəbhəsi deyilən yerlər də müharibənin bir hissəsinə çevrilir və bu prosesdən təsirlənir. Döyüşən xalqın uğuru və ya məğlubiyyəti millətinin taleyini müəyyən edir. Bu fikirdən yola çıxaraq deyə bilərik ki, insan övladı yarandığı vaxtdan artıq münaqişənin təməli qoyulmuşdu. Anlaşılmazlıqlar münaqişələrə, münaqişələr də müharibəyə apardı insanları. Müharibələrin böyüməsi ilə insanlar iki dəhşətli dünya müharibəsinə şahid oldular. Bu müharibələr insan həyatlarına, ekologiyaya, iqtisadiyyata, siyasətə, mədəniyyətə, bir sözlə bütün dövlətlərə bir çox cəhətdən böyük təsir etdi. Birinci Dünya Müharibəsi ingilis xalqına çox böyük çətinliklər yaşatmışdır. Döyüşlərdə yüz minlərlə ingilis - fəhlələr, fermerlər və ziyalılar həlak olmuşdu. Rusiyada baş verən Oktyabr inqilabı bütün Avropada olduğu kimi İngiltərədə də fəhlə və əsgərlərin hərəratini qaldırmışdı. Leninin 1918-ci il martın 3-də Sovet-Alman barışıq müqaviləsi imzalaması ilə, orduda təzminatlar olmadan sülhün bağlanması təklifi bütün döyüşən dövlətlərə aid olduğu məlum olanda, Fransa, İngiltərə və Almaniya donanma və işçi tətilləri başladı. İyirminci illər iqtisadi depressiya və böhran illəri və Britaniya fəhlə hərəkatının inqilabi yüksəliş illəri idi. 1919-cu ildə tətillər dalğası başlaması 1926-cı ilin ümumi tətili ilə nəticələndi. [66]

Birinci Dünya Müharibəsi geniş xırda burjua dairələrini, burjua ziyalılarını da sarsıtdı və dəhşətə gətirdi. Burjua filosofları, publisistləri və yazıçıları müharibənin başlanmasını sosial deyil, bioloji səbəblərlə - insan təbiətinin qəddarlığı, insanın məhvə meyli ilə izah edirdilər. Dünyanın qaranlıq olduğunu elan etdilər, tərəqqi ideyasını rədd

etdilər. Psixiatr Freyding burjuva elmi və incəsənəti tərəfindən qəbul edilmiş mürtəcə nəzəriyyəsi insanın şəxsi və ictimai həyatındakı bütün hadisələrini şüuraltı impulslara və instinktlərə endirmişdir. [46] O dövrlərə nəzər yetirsək görürük ki, 1920-ci illərin ingilis ədəbiyyatı modernist meyllərin artması ilə səciyyələnirdi. Ədəbiyyat və incəsənətdə modernist hərəkatı Birinci Dünya Müharibəsinin dağıntılarına cavab idi. Müharibənin zorakılığı və qeyri-insaniliyi müharibəyə və iştirak edən ölkələrə sirayət etdi. Rəssamlar və yazıçılar hiss edirdilər ki, bu dəhşəti mənəli şəkildə ifadə etmək sənət və ədəbiyyatın tamamilə yeni formalarını tələb edir. Bu müharibə görkəmli lirik şeirlərin partlamasına səbəb oldu ki, bu da oxuculara müharibə və yaradıcılıq enerjiləri arasındakı əlaqəni bir daha xatırladırdı.

İrlandiyalı Ulliam Batler Yits fəvqəltəbiiyin və okkultizmin, eləcə də İrlandiya folklorunun yetirməsi idi. Dublində o, bir çoxu İrlandiyanın Britaniyadan müstəqillik uğrunda mübarizəsindən bəhs edən şeirlər və pyeslər yazmışdır. O, 1922-ci ildə İrlandiya Senatına seçilib və həyatının böyük hissəsində siyasi fəaliyyətlərlə məşğul olmuşdur. 1923-cü ildə Ədəbiyyat üzrə Nobel Mükafatını qazandı. Yits “An Irish Airman Foresees His Death” (Bir İrlandiyalı Pilot Öz Ölümünü Təxmin edir, 1918) şeirində bir aviatorun ölümünün ölkəsi üçün heç bir şey ifadə etməyəcəyi və mahiyyətcə israfçılıq olduğu həqiqətinin acınacaqlı reallığını əks edir. [58, s. 1038] Bu emosiya Hardinin “Drummer Hodge” (Təbilçi Hodge) filmindəki yadlaşma və təslim olma hissini də əks etdirir. Buna baxmayaraq, aviator öz vəzifəsini davam etdirir. [51, s. 1696]

“Those that I fight I do not hate,

Those that I guard I do not love ...

No likely end could bring them loss

Or leave them happier than before.” [59, s. 108]

Qısa bir anlıq insan hava ilə, səma ilə, öz missiyası ilə saf eyniləşdirmədən həzz alır. Bu mənada aviatoru “Drummer Hodge”dan daha nəcib ölüm gözləyir.

Yits “Easter 1916” (Pasxa 1916, 1916) şeirində güclü poetik yeniliyini ürəyinə yaxın bir mövzuya - İrlandiyanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə gətirir. Şeirin yaranmasına İrlandiyalı vətənpərvərlərin almanların verdiyi silahlardan istifadə edərək ingilis işğalçıları qovmaq üçün plan hazırladıkları kiçik, lakin qanlı üsyan səbəb olmuşdur. Sonda İrlandiya üsyanı üçün hər şey pis getdi. Silah təchizatları ələ keçirildi, onların bəzi yüksək səviyyəli rəhbərləri həbs olundu və onların hərbi strategiyasının səriştəsiz olduğu elan edildi. Qısa müddətdə üsyançılar təslim oldu və üsyan dayandırıldı, lakin Dublin şəhər mərkəzinə ciddi ziyan dəydi. İngilislər öz nailiyyətlərini diqqətlə idarə etsəydilər, bəlkədə, bunun bir sonu olardı. Lakin ingilislər müqavimətin şiddətini və Yitsin poeziyasının gücünü bəslədilər. Üsyançı liderlərin çoxu edam edildi və bu, İrlandiya xalqını şoka saldı. Yits, müharibənin gücü və əzabının ədəbiyyatın ən cəlbedici şərtlərindən biri olan “Pasxa 1916”da hadisələrin bu dönüşün “A terrible beauty”sinə (dəhşətli gözəlliyinə) müraciət edir. Üsyanın bir neçə İrlandiyalı qurbanını təbrik etdikdən sonra, Yits üsyan şeirinin missiyasını yekunlaşdırır və həlak olanlara ehtiramını bildirir:

“I write it out in a verse—

MacDonagh and MacBride

And Connolly and Pearse

Now and in time to be,

Wherever green is worn,

Are changed, changed utterly:

A terrible beauty is born.” [59, s.160]

“A terrible beauty” (dəhşətli gözəllik) müstəqillik ideali uğrunda fədakarlığın gözəlliyidir. İrlandiyalı aviator haqqında şeirində olduğu kimi, Yits müharibədə bir növ

gözəllik tapır, bu gözəllik müharibənin nəticəsiz olmasından asılı ola bilər. Bu dərin perspektiv burada birləşdirilmiş başqa mətnlərin heç birində görünmür.

Şair Rupert Brük Birinci Dünya Müharibəsində İngilis qüvvələrinə qoşuldu, lakin İngiltərənin Belçikanın Antverpendən geri çəkilməsi zamanı yalnız bir günlük çətinliyə məruz qaldı. O, 1915-ci ildə Gelibolu döyüşünə döyüşə gedərkən döyüş yaralarından deyil, qan zəhərlənməsindən həlak olub. O, Yunanıstanın Skyros adasında dəfn edilmişdir. Hardinin yad diyarlarda dəfni üçün ağırlı və qərib kimi təsvir edilən “Drummer Hodge”dan fərqli olaraq, Brükün “The Soldier” (Əsgər, 1915) filmindəki əsgər yad bir ölkəyə eniş etməyi qürur mənbəyi kimi görür. Əsərin qəhrəmanına görə vətən üçün belə bir fədakarlıq etmək şərəfdir:

“If I should die, think this only of me:

That there's some corner of a foreign field

That is forever England.” [43 s. 6]

Uilfred Ouen Birinci Dünya Müharibəsini bitirən atəşkəsdən cəmi yeddi gün əvvəl Fransada atışmada öldürüldü. Onun müharibəyə baxışı Brükdan çox fərqli idi və Yitsin İrlandiyalı aviatoru və Hardinin “Drummer Hodge”un narahatlıqlarını və tənhalığını daha yaxından əks etdirir. Ouenin “Anthem for Doomed Youth” (Məhkum gənclik marşı, 1920) şeiri bir əsgərin ürəyindəki son qorxu olan kişilərin “heyvan kimi” öldüyü döyüş meydanında anonim ölməyi təsvir edir. Orada həlak olanların dəfn mərasimi olmayacağı, heç kim ölümünü elan etmək üçün zəngi çalınmayacağı göstərilmişdir.

“Only the monstrous anger of the guns.

Only the stuttering rifles' rapid rattle.” [56, s. 13]

Brük poeziyasının optimist düşüncələrinin heç birinə burada rast gəlinmir. Məyusluq o dövrdə Britaniya müharibə ədəbiyyatında getdikcə daha çox yayılmış

mövzuya çevrilirdi. Owenin sözləri Şekspirin “Henri V” əsərində təsvir edilən müharibə və qəhrəmanlıq axtarışından çox uzaqdır.

Devid Cons 1914-cü ildə müharibəyə qatıldı və Flandriya və Fransada geniş xidmət etdi. Bu təcrübədən o, qeyri-adi poetik romanını “In Parenthesis”i (Mötərizə İçərisində, 1937) yazdı. Bununla belə, o, hekayəsini şəxsi təcrübəsi ilə məhdudlaşdırmırdı. Cons, Uels və Anglo-Sakson miflərindən və əfsanələrindən, əsgər Con Ballin şirkətini müharibəyə hazırlıq, müharibənin özü və Ballin bütün şirkətinin ölümü ilə başa çatan müharibənin sonu ilə izləyən bu epik hekayəni yaratmaq üçün istifadə edir. Mifoloji və dini mənbələrdən istifadə bu döyüş poeməsindəki personajları ingilis dastanlarının “Beowulf”, “Le Morte d'Artur” və “Henry V” ənənəsi ilə əlaqələndirməyə xidmət edir. Cons döyüş meydanını Malorinin “Le Morte d'Arthur” ilə birləşdirən “sehrli yer” adlandırır. O, yazır ki, romanını “bir növ onların arasında olan boşluqda” yazdığı üçün “Mötərizə İçərisində” adlandırıb, müharibənin özü onun fikrincə mötərizədə idi. **[51 s.1853, 1854]**

Frenk O'Konnor, “Guests of the Nation” (Millətin qonaqlar, 1931) kitabının müəllifi oxuculara İrlandiya vətəndaş müharibəsinə, adada katolik və protestant qruplar arasında uzun müddət davam edən şiddətli münaqişəni təsvir edir. 1918-ci ildə - Yitsin “Pasxa 1916” şeirindən iki il sonra O'Konnor İrlandiya Respublika Ordusuna qoşuldu və Britaniya hakimiyyətini devirmək üçün nəzərdə tutulan aksiyalarda iştirak etdi. O, fəal şəkildə davam etdi buna bir müddət, lakin ildən-ilə onun yazıya olan bağlılığı üstünlük təşkil etdi. O'Konnor qısa hekayə formasında olan əsərlərin ən yaxşısını göstərdi və heç bir yerdə müharibə zamanı münaqişə problemini “Millətin qonaqları” hekayəsində olduğu qədər yaxşı təsvir edən ola bilməz. Hekayədə İrlandiya Respublika Ordusu iki İngilis əsgərini girov götürdü. İki girovla onları əsir götürənlər arasında dostluq yarandı. Kənd yerlərində, İrlandiya Respublika Ordusunun məhbuslarını saxladığı gizli yerdə iki cütlük gecələr kart oynayır, siyasətdən danışır və ailə xəbərlərini bölüşürdülər. Sonra İrlandiya Respublika Ordusunun komandirindən iki ingilisi edam etmək əmri gəldi. Müəllif

oxucunu dörd əsas personajın, xüsusən də əziyyət çəkən iki İrlandiyalının duyğularına cəlb etdiyi üçün hekayənin əsl mənası burada əks-səda doğurdu. Bu hekayəsi güclü təəssürat yaradan əsərin ideyası budur ki, ilkin məqsədləri nə olursa olsun, müharibə ideologiyası son nəticədə insanlığa sığmırdı. [21]

Corc Oruell 1922-ci ildən 1927-ci ilə qədər Britaniya Birmasında yaşamış və burada Polis Xidmətində çalışmışdır. Bu vəzifədə o, ingilis imperializminin təsirlərini öz gözləri ilə yaşadı. İmperialist siyasətdən iyrenən Oruell 1930-cu illərdə Birləşmiş İşçi Marksist Partiyası ilə birlikdə Fransisko Franko diktaturasına qarşı mübarizə aparmaq üçün İspaniyaya getdi. Franko o vaxt Almaniya və İtaliyanı dağıdan faşist ideologiyasını müdafiə edən qəddar İspan hökmdarı idi. Oruell döyüşərkən boynundan yaralanmışdı. Sağaldığı müddətdə o, marksizmə, bir ölkənin işçilərinin hakim sinif üçün yaratdıqları sərvətləri geri alması lazım olduğu siyasi inancına inanmadığını kəşf etdi. Əvəzində Oruell Britaniya sosializminin daha yumşaq formalarını qəbul edirdi, siyasi ideologiya sinifsiz cəmiyyət yaratmağa yönəlmiş, lakin status-kvonu devirmək əzmində idi. Oruellin “Homage Catalonia” (Hörmətlə Kataloniya, 1952) kitabı da bu təcrübələrdən doğdu. Kitab müharibənin çirkin atmosferi ilə doymuş, lakin yaxınlaşan inqilab üçün ümidlə dolu olan İspaniyanın şimalındakı Barselona şəhərini təsvir edir. İnsanlar bu inqilabdan insanlar arasında yeni azadlıq və bərabərlik hissi gözləyirlər. Bu kitab bir ziyalının yaradılması, bir ideologiya ilə hərəkət edən, ideyaların sınaqdan keçirilməsi kimi yazılmışdır. Oxucu bir insanın İspaniyada Franko rejimi dövründə bir çox Qərb ziyalıları işğal etmiş müharibənin qızgınlığını müzakirə edərək, cəmiyyəti necə təşkil etmək barədə cavab axtarışının gedişatını izləyir. Oruell daha sonra göstərir ki, müharibə heç vaxt hər hansı konkret düşüncə sisteminin ideallarına xidmət etməyib, əksinə, əvvəlcə ədalətli bir səbəb uğrunda mübarizə kimi görünən şeylərə öz pis ritmlərini tətbiq edib. Müharibə bir nöqtə qoymaq üçün deyil, məyusluq və düşmənçiliyi ortaya çıxarmaq və yeni torpaq həsrətini təmin etmək üçün mövcuddur. [24] Corc Oruell tərəfindən “A Clergyman’s Daughter” (Din xadiminin qızı, 1935) və “Keep the Aspidistra Flying”

(Aspidistranın uçuşunu davam etdirin, 1936) əsəri müasir aşağı-orta sinif varlığını xatırladır və “The Road to Wigan Pier” (Uıqan Pire gedən yol, 1937) şimal fəhlə sinfinin adət-ənənələrinin güzgüsüdür.

Oruellin marksizmdən məyus olması onun dövrünün konfliktlərindən də bəhs edən başqa bir təsirli əsəri yazır. “Heyvan ferması”nda Oruell elə bir məsələ yaradır ki, onun hekayəsi hakimiyyəti öz əllərinə alan və insan ağalarının əmrlərinə passiv şəkildə tabe olmaqdan imtina edən dövrün rus kommunistləri kimi olan heyvanlar haqqında əxlaqi dərs verir. Mayor, mükafatlı donuz, anbara səslənir və heyvanların təsərrüfatlarını ələ keçirdiyi bir inqilabı qızıdırır. Bunu edən kimi onlar hakimiyyət uğrunda mübahisə etməyə başlayırlar və özlərinin insan ağalarından çox da fərqlənməyən heyvan hökmdarları tərəfindən manipulyasiya edildiyini görürlər. Mayor yoldaşlarına xatırladır ki, onların bütün problemlərinin yeganə həlli insanı, həddindən artıq işin və qeyri-kafi qıdanın mənbəyini aradan qaldırmaqdır. Lakin heyvanlar inqilabı son nəticədə məyusluq yaradır. O, sadəcə olaraq, Oruellin inqilabi sosial revizyonun qaçılmaz nəticəsi olduğunu iddia etdiyi yeni bir tiranlıq yaradır. Oruell müharibə və sosial dəyişikliklərin realıqları haqqında məqaləsində yeni bir qeyd yazır. Ümitsiz olmasa da, kəskin dəyişikliyin, dəyərli və idealist inancları gücləndirməyin ən yaxşı yolu olduğuna dair hər hansı təsəvvürə meydan oxuyur. [23]

Otuzuncu illərdə Oruell və bir çox digər İngilis ziyalıları kimi, Fred Tomas İspaniyadakı 15-ci Beynəlxalq Briqadanın İngilis tank əleyhinə batareyasında xidmət etdi. Frankoya qarşı müharibəyə qatılmaq üçün orada idi. Tomas da ideoloji səbəblərdən müharibəyə getdi və tezliklə münaqişənin onun gözlədiyindən daha mürəkkəb olduğunu gördü. Tomas Brunete, Teruel və Ebro çayında gedən ağır döyüşlərdə iki dəfə döyüşdə yaralanıb və uzun müddət xəstəxanada müalicə edilib. Üstəlik, Tomas, Oruell kimi, anti-Franko qüvvələrin ideologiyasının onun istədiyi kimi olmadığını praktikada görürdü. Bu mübarizəni təsvir edən onun “To Tilt at Windmills” (Yel dəyirmanlarında əyilmək, 1996) adlı gündəliyi 1903-cü illərin sonlarında İspan müharibəsinin səmimi təsvirlərini təqdim

edir. (Fred Tomas: *To Tilt at Windmills*, 1996) Xatirə kitabının adı Migel de Servantesin *Don Kixotunu* (1605) və onun əsas personajının artıq mövcud olmadığı bir dünyada müharibə və cəngavərlik romantikası axtarışını xatırladır. Tomas Oruelldən daha az mücərrəddir və müharibədə gündəlik izzətlərin cəlbədiçi mənzərəsini təqdim edir. O, eyni zamanda, işə sadıq olmasına baxmayaraq, sona qədər yad olaraq qaldığı xarici ölkələrdə döyüşün son məyusluğunu yaşayır.

Xidmətdə dünyasını dəyişən Rupert Bruk müharibənin ilk aylarında idealizmin tərəfini tutdu, müharibə davam edərkən Sigfrid Sassun və Ayvor Qurney artan qəzəb və israf hissindən yazdılar və müharibə şairlərinin bəlkə də ən orijinalı olan Ayzek Rozenberq, Rozenberq və Ouen döyüşləri zamanı öldürülən Uilfred Owen və Edmund Blanden təkcə sənədlərin dostcasına olan mərhəmətini hiss etmədilər, həm də müharibənin yaratdığı daha böyük mənəvi qarışıqlıqlara müraciət etdilər. Ancaq 1930-cu illərə qədər poeziyanın bu hissəsi çox geniş şəkildə tanındı. Müharibə fonunda dominant ton, Aldous Hakslinin satirik romanı “*Crome Yellow*”da (Xrom Sarısı, 1921) təsvir edilmişdir. Laurens və Eliotdan istifadə edərək, o, özünün “*Those Barren Leaves*” (O bəhrəsiz yarpaqlar, 1925) və “*Point Counter Point*” (Nöqtələrin əks nöqtəsi, 1928) romanlarında dərin müasirlikdə olan fərdlərin taleyini əks etdirmişdi. Onun bədbin baxışı özünün ən dolğun ifadəsini onun ən məşhur və yaradıcı romanı olan “*Brave New World*” (Cəsur Yeni Dünya, 1932) anti-utopik fantaziyasında və 1930-cu illərdə “*Eyeless in Gaza*” (Qəzzada Gözsüz, 1936) adlı dövrün orta sinif ziyalılarının narahatlığı haqqındakı hekayəsində tapmışdı.

“*A Passage to India*” (Hindistana keçid, 1924) E.M. Forster Britaniya hakimiyyəti altında Hindistanda müxtəlif etnik və sosial qruplar arasında insan anlayışının axtarışını və uğursuzluğunu araşdırdı. (E.M. Forster: “*A Passage to India*, 1924) Ceyms və Konrada açıq-aşkar borcu olan Ford Madoks Ford, *The Good Soldier* (Yaxşı Əsgər, 1915) adlı qısa romanında aristokrat İngiltərənin müharibə zamanı süqutunu araşdırdı və parlaq iqtisadiyyatdan bəhs etdiyi mövzuları daha geniş miqyasda araşdırdı. (Ford Madox Ford:

The Good Soldier, 1915) Lakin bunlar daha əvvəlki və daha inamlı dövrün yazıçıları idi. Daha gənc və daha müasir səs Blumsburi qrupunun üzvlərinə məxsus idi. Yuxarı təbəqədən olan İngiltərədə onlar şəxsi və sənət həyatında güzəştisiz dürüst olmağa çalışır, riyakarlıq və ikiüzlülüklərə qarşı çıxırdılar. Litton Streyçinin ikonoklastik bioqrafik əsərində Eminent Viktoriyans, Streyçin tərcümeyi-hallara dərin təsirinə baxmayaraq, əyləncəli bir məzhəbdən başqa bir şey deyildi, lakin Virciniya Vulfun fantastikasında bu perspektiv üçün məsələlər həm dərin, həm də təsirli idi. Böyük incəlik və lirik gücə malik povest və romanlarında o, zamanla ələ keçirilən mənləyin həddlərini və bunların müvəqqəti də olsa, başqa bir mənlilik, məkan və ya sənət əsəri ilə əlaqəsi ilə aşılma biləcəyini təsvir etməyə başladı. Bu məşğuliyyət təkcə oxumaq və yazmaq aktına fəvqəladə əhəmiyyət verməklə yanaşı, onun bəlkə də ən yaradıcı və mürəkkəb romanı olan “To the Lighthouse”u (Mayaka, 1927), “The Waves”i (Dalğalar, 1931) və 20-ci əsrin ən kədərli və ən ağırlı əsərini “Between the Acts”i (Pərdə arasında, 1941) yaratmasına səbəb oldu.

Birinci Dünya Müharibəsi ingilis mədəniyyətində dərin böhran hissi yaratdı və bu, 1920-ci illərin sonu və 30-cu illərin əvvəllərində dünya miqyasında iqtisadi çöküş, faşizmin yüksəlişi, İspaniya vətəndaş müharibəsi və Avropada daha bir genişmiqyaslı münaqişənin yaxınlaşması ilə daha da şiddətləndi. Buna görə də təəccüblü deyil ki, 1930-cu illərin yazılarının çoxu qaranlıq və pessimist idi, hətta Evelin Ua müasir İngiltərəyə dair kəskin və məzəli satirası, “Vile Bodies” (Rəzil Bədənlər, 1930) başqa, daha fəlakətli müharibə ilə başa çatdı. Sınıf bölgüləri və cinsi repressiya yükü 1930-cu illərin bədii ədəbiyyatında ümumi və bir-biri ilə əlaqəli mövzulara çevrildi. [19]

Roman yazarı Lyuis Qrassik Gibbon özünün “A Scots Quair” (Sunset Song (Gün batımı mahnısı, 1932), Cloud Howe (Bulud Howe, 1933), and Grey Granite (Boz qranit, 1934)) trilogiyasında Şotlandiyanın kənd və fəhlə həyatının panoramik təsvirini verir. Əsər tarixi silsiləsi və görmə intensivliyi baxımından Lourensin “The Rainbow” (Göy qurşağı, 1915) romanına bənzəyir. Uolter Qrinvudun “Love on the Dole” (Dole üzərində məhəbbət, 1933) Bennett kimi, şimal fəhlə sinfi icmasındakı iqtisadi depressiya haqqında

qaranlıq bir əsərdir, və Qrem Qrinin “It’s a Battlefield” (Bu döyüş meydanıdır, 1934) və “Brighton Rock” (Brayton qayası, 1938) Konrad kimi, münaqişə və tənəzzüllə dolu müasir İngiltərədə tələyə düşmüş kişilərin və qadınların tənhalığı və günahkarlığı haqqında yeganə araşdırmalardır.

Elizabet Bouenin “Death of the Heart” (Qəlbin Ölümü, 1938), Ceymsin üslubunda müasir yuxarı sinif dəyərlərinin sardonik təhlilidir. Bununla belə, onilliyin ən xarakterik yazısı sinif bölgüsü və cinsi repressiya diaqnozunu onların müalicəsi ilə tamamlamaq əzmindən irəli gəlir. Təsadüfi deyildi ki, V.H. Auden və onun Oksfordlu müasirləri C. Dey-Lewis, Louis MakNis və Stefn Spender tez bir zamanda yeni nəslin orijinal səsi kimi tanındılar, çünki bu, ümitsizliklə itaətsizliklə uyğunlaşdı. Özünü yeni dünyanın peyğəmbərləri adlandıran bu peyğəmbərlər müxtəlif yollarla əldə edilən burjua nizamından azad olmağı nəzərdə tuturdular. Dey-Lewis və Spender üçün texnologiya xüsusi vəd verdi. Bu, marksist göstərişlərə uyğun olaraq, onların fikrincə, yoxsulluğa və onun gətirdiyi əzablara son verəcəkdə. Xüsusilə Auden üçün cinsi repressiya düşmən idi və burada Ziqmund Freyd və D.H.Lourensin yazıları dəyərli idi.

İspaniya Vətəndaş Müharibəsi, Almaniyada nasist ideologiyasının böyüməsi və Sovet İttifaqında kommunist hakimiyyətinin möhkəmlənməsi Qərb dünyasına kölgə saldı və bu kölgə bir çoxlarının gözlənilən fəlakətindən xəbər verirdi. Fəlakət İkinci Dünya Müharibəsi şəklində gəldi və Birinci Dünya Müharibəsini əhatə edən sistematik insan vəhşiliyi ilə xarakterizə olundu. Altı milyon yəhudinin konsentrasiya düşərgələrində məhv edilməsindən tutmuş Xirosima və Naqasakinin atom bombalarına qədər, İkinci Dünya Müharibəsi müharibənin dəhşətini və məhvini yeni səviyyəyə qaldırdı. 1914-cü ildə olduğu kimi 1939-cu ildə də müharibənin başlaması insanların intellektual və yaradıcı coşğunluğu dövrünü sonlandırdı. Fərdlər dağıldı, kağızın normalaşdırılması jurnal və kitabların istehsalına təsir etdi, poeziya və hekayələr, silah tutan kişilər üçün əlverişli ədəbi ifadə vasitələrinə çevrildi. Yeni Apokalipsis hərəkatının şairləri Neoromantik anarxizmdən ilhamlanaraq üç antologiya yaratsalar da, bu, çətin ki, yeni başlanğıclar üçün

uyğun bir zaman idi. Heç bir mühüm yeni roman yazarı və dramaturq meydana çıxmadı. Lakin müharibə haqqında ən yaxşı fantastik hekayələr bu dövrün tanınmış yazıçılar tərəfindən hazırlanmışdır. Məsələn, Evelin Ua “Put Out More Flags” (Daha çox bayraq qoy, 1942), Henri Qrin “Caught” (Tutuldu, 1943), Ceyms Hanlinin “No Directions” (İstiqamət yoxdur, 1943), Patrick Hamiltonun “The Slaves of Solitude” (Tənhalığın qulları, 1947) və Elizabet Bouenin “The Heat of the Day” (Günün istisi, 1949). Yalnız fəal xidmətdə vəfat etmiş üç yeni şair-Alun Lewis, Sidney Keyes və Keit Duqlas, çox istedadlı və fərqli idilər, eyni zamanda onların döyüş meydanı ilə bağlı qorxunc bir-birindən həyəcanlı hekayələri potensial şairləri üzə çıxardı. Leuisin zabitlərin və sıravilərin həyatından bəhs edən qısa hekayələri uğurlu əsərlərindən biridir. [12]

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ədəbiyyatda dinə olan bağlılıq artdı. Bu, xüsusilə müharibədən əvvəl özlərini təsdiq etmiş yazıçıların əsərlərində hiss olunurdu. W.H. Auden klassik formanı xalq dilinin rahatlığı ilə cəlbedici şəkildə birləşdirən şeirlərdə ifadə olunan marksist siyasətdən xristianlıqla bağlı məsələlərə keçdi. Xristian inancı T.S. Eliot və Kristofer Frayın ayələrlə bağlı olan pyesləri ilə əhatə olunurdu. Qrem Qrin 1930-cu illərdə inkişaf etdirdiyi əxlaqi və psixoloji qeyri-müəyyənlik araşdırmaları ilə gərgin süjetləri güclü şəkildə birləşdirməyə davam edir, həmçinin o, Roma katoliki olduğunu xüsusilə “The Heart of the Matter” (Məsələnin ürəyi, 1948) və “The End of the Affair” (İşin sonu, 1951) kimi romanlarında qabarıq şəkildə göstərirdi. Evelin Uanın “Brideshead Revisited” (Braydshedə yenidən ziyarət, 1945) və onun “Şərəf Qılıncı” (“Men at Arms” (Silahlı Adamlar, 1952), “Officers and Gentlemen” (Zabitlər və cənablar, 1955) və “Unconditional Surrender” (Şərtsiz təslim, 1961)) adlı trilogiyası demokratiyanın inkişafı ilə təhdid edilən dəyərlərin deposu olan Roma Katolikliyini hörmətlə qarşılayırdı. Şərq mistisizmində daha az ənənəvi mənəvi təsəlliləri Aldous Huksley və Kristofer İşerwud və Qreyvs tapdılar, onlar gərgin, zərif lirik şeirin təsirli çıxışını qoruyub saxladılar, bunun arxasında qadın prinsipinə hörmət edən matriarxal mifologiya olan Ağ Tanrıçaya inam dayanırdı.

İkinci Dünya Müharibəsindən dərhal sonra karyeralarına başlayan ən yenilikçi yazıçılardan ikisi də dindar idi. Onlar Uilliam Qoldinq və Muriel Spark idi. Poetik kompaktlıq romanlarında onlar çox vaxt ilkin günah anlayışına qayıdırlar - Qoldinqin təbirincə desək, “insan arının bal yaratdığı kimi şər yaradır”. Kiçik icmalara diqqət yetirən Spark və Qoldinq onları mikrokosmosa çevirir. Alleqoriya və simvol, qısa kitablar böyük ifadələr vermək üçün geniş rezonanslar yaradırdı. Qoldinqin “Lord of the Flies” (Milçəklərin Hökmdarı, 1954) adlı debüt romanında nüvə müharibəsi zamanı Sakit okean adasında tərk edilmiş məktəblilər, münasibətləri günahsız dostluqdan totalitar qəssablığa çevrildiyi üçün bəşəriyyətin rüsvayçılığını yenidən canlandırır. Oxşar fərziyyələr və üsullar Sparkın satirik komediyasında da müşahidə oluna bilər. Məsələn, onun ən məşhur romanı olan “The Prime of Miss Jean Brodie” (Miss Can Brodinin Başçısı, 1961) 1930-cu illərdə Edinburqda sinif otağında baş verən hadisələri, Avropada faşizmin yüksəlişini miniatür şəkildə təsvir edir. Forma və ab-hava baxımından “Milçəklərin Hökmdarı” Corc Oruellin totalitar kabus araşdırmaları haqqında olan “Animal Farm” (Heyvan ferması, 1945) hekayəsi və “Nineteen Eighty-four” (Min Doqquz Yüz Səksən Dörd, 1949) romanı ilə oxşarlıqlar daşıyır. Sparkın qapalı kiçik dünyalardakı sərt davranış təsviri qismən Viktoriya dövrünün sonlarında tənha evlərdə tiranlığı və hakimiyyət mübarizəsini dramatikləşdirən, demək olar ki, tamamilə hazır cavab dialoqda yazılmış, diqqətəlayiq bir sıra sərt, lakin layiqli romanlar yazan Deym Ivi Kompton Burnette borcludur. [60]

Paul Mark Skott “The Raj Quartet”nin (Raj Dördlüyü, 1966–75) dörd romanında oxucuları Qərb müharibəsi dünyasından kənara və Müstəqillikdən sonrakı Hindistanın hərbi və müstəmləkə atmosferinə aparır. Skott geniş fantastikalarını bu şəraitdə yerləşdirir. O, həm də onun mədəni fərqlər və müstəmləkəçiliyin incəlikləri haqqında geniş anlayışını formalaşdırmaq üçün istifadə edir ki, bunların əksəriyyəti hərbi gücün sadə tətbiqindən qaynaqlanır. “Rac dördlüyü” əsərində Skott Britaniyanın müstəmləkə işğalının son beş ili ərzində Hindistanın hərbi və inzibati dairələrindəki sosial gərginliyi diqqətlə təhlil edir. Bu işğal dövrü çox vaxt Rac adlanırdı. Bu uzun romanların mövzusu

Hindistandakı İngilis gücünün Mahatma Qandinin başçılıq etdiyi güclü müqavimət kimi maneələrlə boğulmasıdır. Skott hərbi dairələrdə həyatı və iqtisadi narahatlıqlar və hərbi üstünlük əldə etmək cəhdi ilə motivasiya olunan İmperiyanın son mərhələlərini araşdırırdı. Bu kontekstdə Skottun mövzusu Britaniya İmperiyasının Hindistandakı “sivilizasiya missiyasının” uğursuzluğudur. Skottun romanlarında bu missiya inkişaf etməmiş bir ölkəyə sülh və iqtisadi inkişaf gətirmək məqsədi daşıyırdı. Bu niyyət yoldan çıxdı, çünki onun həyata keçirilməsi uşağa nəzarət edən valideynin niyyəti kimi kökündən atalıq idi. İngislərin bu tiran münasibəti ucbatından hindlilər imperiyadan sonrakı həyata tam hazırlaşma bilmədilər. Britaniyada da sülh əl çatan deyildi. [40]

Deym Edit Situell London sənət səhnəsində görkəmli rol oynayırdı. Ən uğurlu şeirlərindən biri olan “Yağış hələ də yağır” almanların Londona hücumu zamanı yaşadıklarından bəhs edir. Onun perspektivi müharibə zonasında yaşayan və daimi təcavüzün dağıdıcı təsirlərinə məruz qalan bir qadının baxışı idi. Beləliklə, ingilis müharibə ədəbiyyatının yeni bir üzünü təqdim edir. Situell kimi əsərlər oxucuya xatırladır ki, müharibə itkiləri təkcə döyüş meydanında baş vermir. İsanın çarmıxa çəkilməsi zamanı yağan tünd yağışı müharibə zamanı yerə yağan yağışa bənzədir. O, hər iki hadisənin günahsız insanların öldürülməsi və qurban verilməsi ilə bağlı olduğunu iddia edir. Beləliklə, müharibə mahiyyət etibarilə küfrdür, Allaha qarşı bir yanlışdır.

“Then sounds the voice of One who like the heart of man

Was once a child who among beasts has lain—

“Still do I love, still shed my innocent light, my Blood, for thee.” [14, s. 20]

Situel kimi, Elizabet Bouen də “Günün istisi” romanında Almaniyanın Londonu bombalaması haqqında yazmışdı. Onun mətni adi insanların məruz qaldığı dəhşətli gün işığı bomba hücumlarının təsvirləri ilə doludur. Soyuqqanlı zorakılıq səhnələri - yıxılan divarlar, aşmış şüşələr, küçə səkilərinin xırıltısı - adi Britaniya həyatından səhnələrə çevrilir. Axşam yeməyi hazırlayan evdar qadınlar, işdən bir gün sonra boruya qaçan ərlər

və gizlicə görüşən sevgililər. Sonuncu, güclü şəxsi hisslərin, demək olar ki, sarsıdıcı ictimai həyatla necə birgə mövcud olduğuna diqqət yetirən hekayə üçün xüsusilə aktual məsələdir. Bouen sevgililərin müharibə zamanı hücumlara məruz qaldığını göstərməklə həyatın hətta müharibə dövründə də davam etdiyini açıq şəkildə göstərir. Müharibə dövründə həyat, daha sakit sülh mühitində tapılmayan çətinliklər və kəşflərlə tamamilə dəyişdirilir. Müharibənin dəhşətləri burada qabarıq şəkildə təsvir edilir, lakin Bouen münaqişə ilə parçalanmış dünyanın qəribə cazibələrini də göstərir. [17]

W. H. Auden Frankoya qarşı müxalifəti dəstəkləmək üçün İspaniyaya səfər edən başqa bir yazıçı idi; Oruelldən fərqli olaraq o, Kommunist Partiyasının üzvü olmadığı üçün qiymətləndirilməyib. Nəticədə, 1930-cu illərin sonlarında Audenin tonu əvvəlki onilliyə nisbətən daha az siyasi cəhətdən radikal idi, lakin o, totalitarizmin, dövlətin ictimai və şəxsi həyatın demək olar ki, bütün aspektlərinə nəzarət etdiyi bir rejimin sıx antaqonisti olaraq qaldı. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Auden ABŞ Ordusu ilə işləmiş və Alman mülki vətəndaşlarının bombardmanlara psixoloji reaksiyalarını araşdırmışdır. Müharibənin vurduğu zərərin birbaşa təcrübəsinə əsaslanaraq, Auden “İliada”nın sonunda Homerin məşhur qalxan tərifinin modernləşdirilməsi olan “The Shield of Achilles” (Axilles Qalxanı, 1955) kimi mətnlər hazırladı. Milton və digər böyük ingilis yazıçıları kimi Auden də dünya ədəbiyyatında ən böyük epik müharibə şeirlərindən birindən ilham almışdır. Yunan mifologiyasında Axilles qalxanını Troya müharibəsi zamanı döyüşdə həlak olmuş dostuna borc verdikdən sonra itirir. Bu, Homerin mif və müharibə variantında xüsusilə mühüm hadisədir. Axillesin anası od tanrısı Hefestin yanına gedir və ondan oğlu üçün yeni qalxan düzəltməsini xahiş edir. Usta tanrının yaratdığı qalxanın üzərində pastoral mənzərələrin təsvirləri, müharibə və sülh təsvirləri var. Audenin şerində isə qalxandakı bütün sülh təsvirləri itirilib və onların yerini dəhşətli müharibə təsvirləri, o cümlədən konsentrasiya düşərgələri əvəz edib.

“they were small

and could not hope for help and no help came:

What their foes liked to do was done, their shame

Was all the worst could wish.” [51, s. 2437]

Beləliklə, qəddar, insanlıqdan çıxaran müharibənin müasir formasının antik dövrün nəcib müharibələri ilə hər hansı əlaqəsi rədd edilir.

Şair Henri Rid 1941-1942-ci illərdə Britaniya ordusunda olub. Onun ilk şeirləri İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəl və müharibə zamanı baş verən siyasi hadisələrdən bəhs edirdi. Onun “Müharibə dərsləri” əsərində müharibə təcrübəsinə baxışı ironik və yenidir, müharibəyə hazırlıq protokolu və bürokratiyanı döyüş meydanının qarışıq və ölümcül təcrübəsi ilə müqayisə edir. “Lessons of the War” (Müharibə dərsləri, 1941) Ridin məşq təlimatçısının sözlərinə əsaslanırdı və şeir boyu gənc əsgərlərə silahlar, məsafələri mühakimə etmək elmi və silahsız əlbəyaxa döyüş strategiyaları öyrədilir. Bütün texniki hazırlığına baxmayaraq, hekayəçi fərqli bir silahı vurğulayır ki, bu cəsarətdir. Ridin “Müharibə dərsləri” amerikalı romançı Stiven Kranın “The Red Badge of Courage” (Qırmızı cəsarət nişanı, 1895) əsərini xatırladır ki, bu da əsas cəsarət məsələsini gündəmə gətirir. [51, s. 2293]

Ceyms Fentonun “A German Requiem” (Alman ağsı, 1981) şeiri İkinci Dünya Müharibəsinin bitməsindən otuz altı il sonra yazılmış bu, müharibənin dayandığı zaman belə müharibənin bitməyəcəyini xatırladır. Fenton bu şeirində nasist Almaniyasını bürümüş müharibə kimi müharibələrin qurbanları və sağ qalanların beynində oynayan tarixi günah, yaddaş və təxəyyül problemlərindən bəhs edir. İkinci Dünya Müharibəsi sağ qalanları təqib edir və onları heç vaxt unutmayacaqları dəhşətli xatirələrlə doldurur. Ancaq daha çox xatırlaya bilmədikləri şeylər ən çox ağrıya səbəb olur: sevinc, şəxsi xatirələr və müharibədən əvvəlki həyat. [29]

Lori Li avtobioqrafik əsərlərdən ibarət trilogiya yazmışdır: “Cider with Rosie” (Rosie ilə sidr, 1959), “As I Walked Out One Midsummer Morning” (Yay səhərində bayıra çıxanda, 1969) və “A Moment of War: A Memoir of the Spanish Civil War”

(Müharibə anı: İspan vətəndaş müharibəsinin xatirələri, 1991). İkinci cild 1930-cu illərdə evdən ayrılan və Avropanı gəzən Lini əhatə edir. Bu, Lini Britaniya gəmisi tərəfindən İspaniyadan təxliyə edilməsi, daha sonra Avropaya qayıtması və Oruell və Tomasın qoşulduğu Respublikaçı anti-Franko qüvvələrinə qoşulmaq üçün Pireney dağlarından İspaniyaya daxil olması ilə bitir. Trilogiyanın üçüncü cildi müharibənin özünün şahidi olduğunu iddia edir, Lini Beynəlxalq Briqadaya yazılmaq üçün çəkdiyi çətin axtarışın tam müzakirəsi ilə bitir. Kitab 1993-cü ildə ABŞ-da nəşr olunub və qeyri-adi gücünə və dürüstlüyünə görə təriflənib. 1998-ci ildə Britaniya qəzetləri İspaniya Vətəndaş Müharibəsində əcnəbi könüllü döyüşçülər olan Beynəlxalq Briqadalar İttifaqının katibi Bill Aleksandrdan təəccüblü xəbərlər verdilər. Aleksandrın əlində Lini müharibədə iştirak etmədiyi və xatirələrinin uydurma olduğuna dair sübutlar var idi. Görünür, bu xəbər heç də hamı üçün sürpriz olmadı. Hələ 1991-ci ildə Lini kitabı fantastika kimi təsvir olunurdu. [35]

Zaman keçdikcə ingilis ədəbiyyatında müharibə və sülhün təsviri dəyişdi. Nümunələr bu müharibə hekayələrinin tarixi inkişafı zamanı meydana çıxır və burada öyrənilən mətnlər müharibəyə müxtəlif münasibət göstərir. Bu münasibətlərin necə inkişaf etdiyini təhlil edərkən bir neçə tendensiya ortaya çıxır. “Beowulf”, “The Battle of Malden” (Malden döyüşü) və “Le Morte d'Arturda” (Arturun ölümü) müharibə anlayışı müasir oxucular üçün müasirdən əvvəlki kimi görünür. Bu mətnlər müharibəni qəhrəmanlıq və qurbanlıq məşqi, şöhrət və kişi nailiyyətləri üçün fürsət və ölümün insan münasibətlərində daha güclü olduğu bir vaxtda açıq mübarizə kimi təsvir edir. Müharibə həyatın kobud faktı olanda ədəbi sülh atributlarına az diqqət yetirilir. XVI-XVIII əsrlərdə ara-sıra lirik vətənpərvərlik və ya hərbi ruh yüksəkliyi qeydləri olur. Samuel Daniel, ilk Tudor kralı, VII. O, Henrini döyüşdə göstərdiyi şücaətə görə tərifləyir. Şekspir V Henrix əsərində və Endryu Marvell Kromuelin qələbəsindən bəhs edən “Horatian Ode” əsərində ingilis vətənpərvərliyini parlaq ifadə edir. Bu cür vətənpərvərlik bu gün demək olar ki, dəbdə deyil, lakin əvvəlki yazıçılar müharibəyə və hərbi qələbəyə daha az qeyri-müəyyən

münasibət bildirirdilər. [50, s. 1430] Rupert Brükun “The Soldier” kimi Birinci Dünya Müharibəsi şeirini nəzərdən keçirsək görürük ki, bu şeirin vətənpərvərliyi Vyetnam, Koreya və İraq müharibələrində təlim keçmiş oxuculara sadələvh və qeyri-səmimi görünəcək. On doqquzuncu əsrdə və Birinci Dünya Müharibəsi boyu adi əsgərə şəfqət mühüm ədəbi mövzuya çevrildi. Bu qeyd İkinci Dünya Müharibəsi romanlarında görünəcək müharibəyə qarşı tam miqyaslı hücumlardan daha kədərli və daha az ağılıdır. Tennisonun “Charge of the Light Brigade” (İşıq briqadasının ittihamı), Hardinin “Drummer Hodge” və Uilfred Ouenin “Anthem for Doomed Youth”(Məhkum gənclər üçün himn) əsərini düşünün. Bu mətnlər kədərli və zərifdir, İngiltərədəki Viktoriya İngiltərəsinin müəyyənəddici elementi olan sentimentallığı əks etdirir. Bu sentimental fikirlərlə İkinci Dünya Müharibəsi və Vyetnam dövrünün Mitçell, Fenton və ya Auden kimi yazıçıların ifadə etdiyi fikirlər arasında kəskin ziddiyyət var. Müharibə, bildikləri kimi, demək olar ki, qeyri-insani idi, nəticədə döyüşən əsgərlər sadəcə mövcudluğun sümüyə qaytarıldı. Keçən əsrdə bəzi yazıçılar müharibə haqqında düşünməyə keçdilər, bəzən bir ideologiyanın bir hissəsi kimi müharibəyə girişdilər. Hərbi müəssisənin intellektuallaşmasının izləri bu dövrdən çox-çox əvvəl yaranıb, lakin onun bir mövzu kimi gücü bu dövrdə özünü göstərir. Vankuver, Hardi, Skott və Doyl Britaniyanın müstəmləkəçilik söylərində iştirak etmişlər, Oruell və Tomas isə İspaniya vətəndaş müharibəsi uğrunda mübarizə aparmış və yazmışdılar. Müharibə və sülh bəşəriyyətin simasıdır, ona görə də ədəbiyyatda həmişə yer tapacaqlar. Britaniyanın müharibəyə münasibətinin təkamülü gələcək münaqişələr qarşısında davam edəcək. Britaniyanın müharibə ədəbiyyatı - və getdikcə daha çox sülh ədəbiyyatı - ölkənin bu məsələlərə dəyişən perspektivini qeyd edərək dəyişəcək.

21-ci əsr başlayan zamanda belə tarix ingilis ədəbiyyatının ən vacib mövzusu olmaqda davam edirdi. Qlobal istiləşmə və beynəlxalq münaqişələr kimi aktual problemlər idi, xüsusən İkinci Fars Körfəzi Müharibəsi və ondan sonrakı dövrlər diqqət çəksə də, yazıçılar hələ də geriyyə baxmağa daha çox meyilli idilər. Bennettin 2004-cü ildə

premyerası olan “The History Boys” (Tarix oğlanları, 2006) pyesi 1980-ci illərdə İngiltərənin şimalındakı məktəbdə oxuyan şagirdləri təsvir edirdi. [5] Bu dövrdə ortaya çıxan ən iddialı roman yazarlarından biri olan Devid Mitçellin kitabı olan “Cloud Atlas” (Bulud Atlası, 2004), 19-cu və erkən 20-ci əsrlərdə qurulmuş səhnələrə daha çox yer ayırırdı, baxmayaraq ki, o, gələcək dövrlərin texnologiya və nüvə tərəfindən dağıdılmasının pik nöqtəyə çatacağını proqnozlaşdıran fəsillərdən ibarət idi. Bununla o, əvvəlki ədəbi üslub və texnikaları təqlid edərək 21-ci əsrin ilk illərinin başqa bir məşğuliyyətini nümayiş etdirdi. (David Mitchell: Cloud Atlas, 2004) Bu dövrdə pastiş və revizionist Viktoriya romanlarına böyük tələbat var idi. Mişel Faberin “The Crimson Petal and the White” (Qırmızı ləçək və Ağ, 2002) əsəri buna bariz nümunə idi. Heaney “Electric Light” (Elektrik Işıqı, 2001) və “District and Circle” (Rayon və Dairə, 2006) adlı şeir kolleksiyalarında gəncliyinin kənd dünyasına yenidən baxmağa davam edir, eyni zamanda klassik mətnləri yenidən nəzərdən keçirir və işləyirdi. Yeni minilliyə qədəm qoymasına baxmayaraq, yazıçılar sanki keçmişdə indi və gələcəkdə olduğundan daha çox yaradıcı stimul tapmışlar. [53]

II FƏSİL

ƏDƏBİYYAT DƏRSİNDƏ MÜHARİBƏ MÖVZUSU

2.1. Evelin Uanın “Daha çox bayraq qoy” əsəri ilə müharibə mövzusunun təqdimatı üsulları

Con MakReyin ədəbiyyat haqqında fikrinə görə, böyük “Ə” ilə ədəbiyyat klassik mətnləri, məsələn, Şekspir, Dikkens və kiçik “ə” ilə yazıldıqda isə məşhur bədii ədəbiyyatı, nağılları və sözləri əhatə edir. [36] Daha geniş şəkildə desək, ədəbiyyat tələbələrə digər mədəniyyətləri anlamağa, “fərqlilik” haqqında şüurun inkişafına, tolerantlıq və anlayışın inkişafına kömək edir. Eyni zamanda, ədəbi mətnlər adətən dərsləklərə daxil edilməyən sevgi, müharibə və ölüm kimi universal mövzuları da əhatə edə bilər. Auditoriyada biz ədəbiyyat öyrənərək, həm də öz dilimizi, tənqidi və yaradıcı düşüncələrimizi inkişaf etdiririk. Lazarın dediyi kimi, ədəbiyyatı ingilis dilində öyrətməyin məqsədlərindən biri tələbələrin ingilis dili biliklərini artırmaqdır. Bu səbəbdən də ədəbiyyatın dil baxımından faydalarını nəzərə alan müəlliflər düşünür ki, ingilis dilini xarici dil kimi öyrənənlərə ədəbiyyatın öyrədilməsi, tələbələrin ingilis dili biliklərinin ədəbiyyat vasitəsilə artırılması əsas məslədir. Bizə burdan belə aydın olur ki, dil öyrənərkən ədəbiyyatı, ədəbiyyat öyrənərkən dili mütləq bilməliyik. Bu fikirlərdən yola çıxaraq mən Evelin Uanın “Daha çox bayraq qoy” adlı ədəbi əsərindən istifadə edərək, tələbələrin tənqidi düşüncələrini vurğulayan ədəbiyyatın tədrisinə yanaşmanın auditoriyada tətbiqini təqdim etməklə yanaşı, həmçinin, ingilis dili biliklərini artırılmasını da təmin edən üsulları təqdim edirəm.

Ədəbi təhlil və ədəbiyyat arasındakı əlaqəni müzakirə edərkən Van ədəbi təhlilə altı yanaşmanı təklif etdi: “Yeni Tənqid”, “Strukturizm”, “Stilistika”, “Oxucuların Cavabları”, “Dilə əsaslanan” və “Tənqidi Savadlılıq”. Ədəbiyyatın tədrisində dilə əsaslanan yanaşma tələbələrin ingilis dili biliklərini təkmilləşdirmək üçün istifadə olunur, lakin ingilis dili dərslərində də müəllimlər ədəbiyyatdan istifadə etməklə tələbələrin dil biliklərini artırmağa bilərlər kimi bir fikir irəli sürmüşdür Van. Çünki bu yanaşma ingilis dili

öyrənənlər üçün fundamental mərhələ olan ədəbi dil haqqında məlumatlı olmağı vurğulayır. Van bu yanaşmanın dil öyrənənlər üçün daha əlçatan olduğuna inanırdı, çünki bu, tələbələrin cavablarını və ədəbiyyatla bağlı təcrübələrini asanlaşdırır. [49] Ədəbiyyatın tədrisində isə dilə əsaslanan yanaşma tələbələrə ədəbi əsərlər vasitəsilə onları oxuyaraq, təhlil edərək, müqayisə edərək ingilis dili biliklərini təkmilləşdirmək imkanı verir. Lazar auditoriyalarda ədəbiyyatın tədrisi üçün dilə əsaslanan yanaşmadan istifadə etmək üçün prosedurlar kimi bəzi addımlar irəli sürdü. Bu prosedurlar üç fəaliyyət mərhələsinə bölünür: “Oxudan əvvəl fəaliyyətlər”, “Oxu zamanı fəaliyyətlər” və “Oxudan sonrakı fəaliyyətlər”. Oxudan əvvəl fəaliyyətlərə aşağıdakılar daxildir: “mədəni biliyi olan tələbələrə kömək etmək”, “tələbələrin hekayəyə marağını stimullaşdırmaq”. Oxu zamanı fəaliyyətlərə aşağıdakılar daxildir: “tələbələrə süjeti anlamağa kömək etmək”, “tələbələrə personajları anlamağa kömək etmək”. Nəhayət, oxudan sonrakı fəaliyyətlərə aşağıdakılar daxildir: “tələbələrə mətni şərh etmək”, “hekayə perspektivini başa düşmək”, “yazı fəaliyyətini izləmək” və “səlis danışığı təcrübəsinə riayət etmək”. [34, s.83] Lazar deyir ki, belə bir yanaşma tələbələrin təxəyyüllərini stimullaşdırmaq, onların tənqidi təfəkkürünü təkmilləşdirmək və emosional reaksiyalarını gücləndirmək üçün çox faydalı olacaq.

Bill Bouler ədəbiyyatın sinifdəki rolunu araşdırarkən belə bir fikir irəli sürdü ki, ədəbiyyat bir millətin mədəniyyətinə daxil olmağın yeganə yoludur. Eynilə, Ronald Karter iddia edirdi ki, ingilis ədəbiyyatının müəyyən klassik nümunələrinin öyrənilməsi hər hansı təhsilli insan üçün vacibdir. Həm Karter, həm də Bouler 1970 və 1980-ci illərdə artıq aulentik materialların istifadəsinə marağın artdığını və ədəbiyyatın kənara qoyulduğunu qeyd edirdilər. Bouler, həmçinin, deyirdi ki, gün keçdikcə müəllimlər ədəbiyyatı daha çox interaktiv və əyləncəli şəkildə öyrədir. Karter üçün ədəbiyyat tədris etməyin üç əsas səbəbi var idi: mədəni bilikləri, dil biliklərini və özünü təkmilləşdirməni artırmaq üçün. Karter bu barədə söyləmişdir ki, ədəbiyyatı mədəni model çərçivəsində öyrətmək tələbələrə zaman və məkan baxımından özlərindən fərqli mədəniyyətləri və

ideologiyaları anlamağa və qiymətləndirməyə, ədəbiyyatın bəxş etdiyi irs çərçivəsində düşüncə, duyğu və bədii forma ənənəsini dərk etməyə imkan verir. Karterə görə, mədəni model müəllim mərkəzli yanaşma ilə əlaqələndirilir. Bu yanaşmanın bir hissəsi kimi müəllimlər müəyyən sözlərin mənalarını açmaq və ya müəyyən simvollar haqqında ümumi məlumat almaq üçün suallar verməyə meyllidirlər. Lakin, Karter iddia edir ki, bu yanaşma “kiçik vahidlərə və diskret nöqtəyə diqqət yetirməyi vurğulayır. Ən pis halda, sinif bütün işi qiymətləndirmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməyən bir söz üçün narahat olmaq və ya əzab çəkmək üçün çox vaxt sərf edir. İkincisi, mühazirədən istifadə etməklə müəllim mərkəzli ola bilər. Bu cür dərslərdə bütün qərarlar müəllimin əlində olur. Üçüncüsü, əgər belə bir proses müntəzəm və ya tez-tez baş verən təqdimat üsuludursa, o, bədii mətnin “dəyər obyektini” kimi uzunmüddətli artımı deyil, “qısamüddətli ödəmə” adlandırma biləcəyimiz şey üçün nəzərdə tutulub. Buna görə də, Karter vurğulayır ki, müəllim mərkəzli yanaşma tələbələrə öz fikir və hisslərini ifadə etmək üçün çox az imkan verəcək, tələbə mərkəzli ədəbiyyat sinfi isə tələbələri bədii mətni daha çox tədqiq etməyə və “öz reaksiyalarını və həssaslıqlarını inkişaf etdirməyə” təşviq edəcək. Bu, tələbələri öz qərarlarını verməyə və bunu etmək üçün texnikalarını təkmilləşdirməyə və inkişaf etdirməyə vadar edir ki, onları öz mənfəətləri üçün daha geniş mətnlərə tətbiq edə bilsinlər”. Eyni zamanda, Karter göstərir ki, müəllim və tələbə mərkəzli yanaşmalar fərqli olsa belə, onlar bir-birini istisna edə bilməzlər. Məsələn, “hətta tələbə mərkəzli siniflər müəllimin fəal iştirakını tələb edir”. [11, s.27] Bu o deməkdir ki, müəllimlər tələbə mərkəzli auditoriyaları səmərəli təşkil etməli və onlara nəzarət etməlidirlər. Məsələn, Karter müəllimlərə tövsiyə edir ki, konkret bədii mətnin mövzunu müəyyən etməkdənsə, tələbələrə mövzunu özləri araşdırmağa icazə versinlər.

Tədqiqatçıların və ədəbiyyat müəllimlərinin xeyli hissəsi belə hesab edir ki, bədii mətn, qısametrajlı filmə müşayiət olursa da, olmasa da, mətnin baş verdiyi dövrün sosial, iqtisadi və siyasi zəminində tələbələrin müəyyən biliyə malik olması şərti ilə tam başa düşülə bilər. Karter və Lonq bu fikri müdafiə edirlər: “Bu, şübhəsiz ki, cəmiyyətə təsir

edən qüvvələr haqqında daha çox məlumat əldə etməyə kömək edir və bunlar əsərlərdə öz əksini tapsa da, qısa təsvir kimi deyil, işarələr, istinadlar və artımlarla olacaqdır.” [11, s.134] Karter və Lonq müəyyən bir romanın sosial-mədəni fonu haqqında əvvəlcədən məlumatlı olmağın vacibliyini vurğulayırlar. Mətnin bir sıra sosial, tarixi və ya şəxsi xüsusiyyətləri birləşdirdiyi “arxa fon” bizi narahat edir. Bu mətnləri fon məlumatı olmadan oxumaq mümkün olsa da, bu, “natamam” oxunuş kimi görünür. Bəlkə də mətni bir kənara qoyub oxumağa davam etməməyinizin ilk səbəblərindən biri fonun lazım olduğu yerdə kifayət qədər məlumatın olmamasıdır”. [11, s.153] Həmçinin, Gillian Lazar iddia edir ki, tələbələr ədəbiyyat oxuyaraq dilini öyrəndikləri xalqın mədəniyyətini tanıyacaqlar. “Mübahisə etmək olar ki, ingilis dilində ədəbiyyat oxumaq tələbələri müəyyən bir pyes və ya romanın fonunu təşkil edən ictimai, siyasi və tarixi hadisələrdən geniş şəkildə xəbərdar olmağa təşviq edir. Ədəbiyyat onlara mümkün hisslər və münasibətlər haqqında fikir verə bilər və cəmiyyətin üzvlərinin öz təcrübələrini necə təsvir edə və ya qiymətləndirə biləcəyinə dair faydalı və tez-tez təəccüblü təsəvvürlər qazanmağa kömək edə bilər.” [34, s.17] Bu səbəbdən Gillian vurğulayır ki, ədəbiyyat yeni bir dil və mədəniyyət haqqında məlumat əldə etmək üçün uyğun kontekst təmin edir.

Bu gün isə ədəbiyyat hərtərəfli yenidən nəzərdən keçirilir, lakin bu gün də ədəbiyyatın tədrisi zamanı müəllim mərkəzli və ənənəvi yanaşmalardan geniş istifadə olunur. Məsələn, müəllif və ya roman haqqında məlumat ənənəvi şəkildə nümayiş etdirilir və tələbələr bir neçə dəqiqə ərzində müxtəlif nəzəri detallara və böyük izahat prosesinə məruz qala bilərlər. Bu yanaşma tələbələri öz fikirlərini bölüşməyə və ya hədəf dildən istifadə etməyə təşviq etməyəcək. Məqsəd bu ənənəvi yanaşmalara bəzi stimullaşdırıcı fəaliyyətlər əlavə etmək və tələbələri oxumağa və fikirlərini ifadə etməyə həvəsləndirmək üçün sinif fəaliyyətini şaxələndirmək olmalıdır.

Odur ki, ədəbiyyatın tədrisinə yanaşmalardan biri də tələbələrin marağını artırmaq və onları tələbə mərkəzli fəaliyyətlərə cəlb etməkdir. Maraqlanan bəzi fəaliyyətlər aşağıdakı bölmələrdən birində təsvir edilmişdir: rol oyunu, müzakirə, improvizasiya,

yaradıcı yazı, reklamlar və s. Bu tədbirlərin keçirilməsində əsas məqsəd tələbələrdə ədəbiyyat oxumaq həvəsini inkişaf etdirmək və eyni zamanda dil biliklərini təkmilləşdirməkdir. Bütün bu fəaliyyətlər vasitəsilə tələbələr tapşırıqdan həzz alaraq özlərini hədəflərində olan müddəalara nail olmuş vəziyyətdə təsəvvür etməyə çalışacaqlar.

Həmçinin, tələbə mərkəzli fəaliyyətlərə cüt iş və qrup işi daxil olacaq, çünki bu, tələbələrin özünə inamını artıracaq. Onlar qrup daxilində öz hisslərini ifadə etməkdə və şərtlərini təqdim etməkdə rahat olacaqlar. Lakin nəticə etibarını ilə onlar evdə mətni oxuyaraq fəaliyyətə daha çox cəlb olunacaq və biliklərini genişləndirəcəklər.

Uzun illər ədəbiyyatı öyrətməyin yeganə üsulu roman və ya romandan parçalar oxumaq olub. Bununla belə, məlum olur ki, məqsədli bədii mətnlər nadir hallarda tam oxunur. Hətta ədəbiyyat dərslərində də müəllimlər vaxt azlığı səbəbindən yalnız önəmli hissələri və ya əsas mövzuları müzakirə etməyi üstün tuturlar. Son zamanlar texnologiya, metodologiya və tədris üsulları sayəsində daha geniş bacarıqların inkişafını təşviq etmək üçün dəyişdi. Məlum məsələdir ki, əsərləri təhlil etmək üçün ilkin şərt əsəri oxumaqdır. Lakin dərstdə qarşımıza çıxan hər əsər qısa müddət ərzində oxunulub, təhlil ediləcək qədər qısa deyil. Bu səbəbdən bəzi problemlərlə üzləşə bilərik. Müşahidə etsək ən uzun əsərlər müharibə mövzulu əsərlərdir, çünki yazıçılar və şairlər üçün müharibə baş verən ərazilərdə olan dəhşətləri təsvir etmək üçün qısa mətnlər kifayət etmir. Bu problemi həll etmək üçün müəllimlər bir çox üsüldən istifadə edirlər. Məsələn, müstəqil mütaliə mədəniyyətini formalaşdırmaq, inkişaf baxımından mənalı bir roman seçmək, təhlil etməyə başlamazdan əvvəl tələbələrə bütün kitabı oxumağa icazə vermək, tələbələr oxuduqca onlara dəstək olmaq, tələbələrə müzakirələrin, təhlillərin və yazıların məzmununu idarə etməyə icazə vermək, dərstdə sadəcə önəmli hissələri oxumaq və s. [45]

Müşahidələrim nəticəsində belə bir fikrə gəldim ki, əsərləri oxumaq üçün ən yaxşı üsül müəllimlərin əsərlərin olduğu bir siyahı tərtib edib sonra o siyahını uzun tətillərində oxumaqları üçün təqdim etməkdir. Bu üsül tələbələrə elə izah olunmalıdır ki,

onlar oxuduqları əsərləri öz biliklərini, dünyagörüşlərini artırmaq üçün oxuduqlarını anlasınlar, əks halda kitablar onlar üçün qorxulu yuxuya çevrilə bilər və oxuduqları kitabı anlamazlar. Bu siyahı, həmçinin, smestr zamanı tələbələrə uzun kitabları oxuyub bütün asudə vaxtlarını dərslər oxumaqla keçirməklərinin də qarşısını alır. Uzun əsərləri smestr zamanı oxumaq həm də tələbələrə bəzi problemlər gətirə bilər. Məsələn, kitabı bitirə bilmədikləri üçün dərslərdə geri qalmaq, anlamamaq və ya həvəslə oxuduğu kitabı bitirə bilmədiyi üçün kitabın sonunu əvvəlcədən eşitmək.

Məsələn, Bassnett təklif etdiyi ədəbiyyat yanaşmasını və “ədəbiyyat dil öyrənmə təcrübəsinin bir hissəsi olmalıdır” kimi qiymətləndirir. “O, mətnləri başa düşməyi tələbənə mənbə kimi görməkdən və həmin tələbənə təcrübə və intuitiv poetik şüurundan istifadə etməkdən üstün tutur.” [31, s.1] O, həmçinin, deyir ki, ədəbiyyat tədrisi tələbə mərkəzli olmalı, orijinallığı və yaradıcılığı təşviq etməlidir.

Nəticə etibarlı ilə ədəbiyyatın tədrisinə başqa bir yanaşma romanı çap mətnindən uyğunlaşdırılmış qısametrajlı film seqmentləri ilə tamamlamaq olardı. Joanne Collie və Stephen Slater bunu iddia edir ki, “Çap edilmiş səhifənin özü oxucunun vizual hissiyyatının və intellektinin məhdud bir hissəsinə müraciət edən kifayət qədər soyuq, uzaq mühit ola bilər.” [31, s.10] Bu yanaşmanın əsas prinsiplərindən biri də filmə uyğunlaşmalar vasitəsilə tələbələrin hədəf dillə tanış olmasıdır. Bu qısametrajlı film bölmələri kitabın əsas məqamlarına diqqət yetirə bilər. Məsələn, müəllim hekayənin kulminasiya nöqtəsini və ya dönüş nöqtəsini ehtiva edən bir səhnəni canlandırma bilər. Beləliklə, tələbələr roman və film arasında daha mənalı əlaqələr qura bilərlər.

Yuxarıda qeyd olunan yanaşma son dərəcə təsirli ola bilər, çünki qısametrajlı film epizodları tələbələri cəlb etmək və onların ədəbiyyatşünaslıq anlayışını inkişaf etdirmək üçün dəyərli vasitə ola bilər. Məsələn, filosof Endryu Layt filmlərdən akademik kontekstdə istifadə etməyin vacibliyindən bəhs edir. “Filmlər bizə insanların özlərini necə gördüklərinin və bir-birləri ilə real və ya xəyali hər hansı bir şeydə necə qarşılıqlı əlaqədə olduqlarının mürəkkəb təsvirlərini göstərir. Sadəcə dünyanın güzgüsünü olduğu kimi

tutaraq bunu etmirlər, həm də onlar müəyyən şeyləri qəbul edir və sonra başa düşə biləcəyimiz və başqalarını özümüz kimi gördüyümüz və ya digər insanların bizdən çox fərqli yaşaya biləcəyini və hələ də bizim kimi insanlar ola biləcəyini qiymətləndirdiyimiz bir hekayə yaradır. Filmlər bunu etdikdə, insanların özlərini dərk etmələri və həm sosial qruplar, həm də daha geniş cəmiyyətlə əlaqə yollarının müxtəlifliyini təmsil edir və araşdırır. Filmlər təkcə fərdləri və qrupları təmsil etmir, həm də bizim kim olduğumuza və başqalarını necə gördüyümüzdə dair fikirlər yaratmağa kömək edir.” [6, s.8-9]

Vetri hesab edir ki, ən effektiv yanaşma tələbələri fəaliyyətə cəlb etməkdir: “Tələbələr özlərini bir filmə qərq etdikdə, yazı və müzakirələri idarə etməkdə daha uğurlu olurlar. Daha çox yazır və özlərini daha yaxşı ifadə edirlər. Müzakirələr qızgın və gərgin keçir. Fasilitatorun işi diqqəti həmin impuls və ya ünsiyyət ehtiyacına yönəltmək, onları dərhal yazı və müzakirəyə yönəltməkdir.” [37, s.44]

Yuxarıda göstərilən yanaşmaya əsaslanaraq daha iki yanaşma təsvir etmək olar. Məsələn, ədəbiyyatın öyrənilməsindən asılı olmayaraq yalnız bədii bir janr kimi filmə və ya EFL siniflərində öyrənilən ədəbi əsərlərin filmə uyğunlaşdırılmasına diqqət yetirmək. Bu yazıda təklif olunan yanaşmalar öyrənilən ədəbi əsərlərlə əlaqəli qısa film seqmentlərindən tələbələrin öyrəniləcək əsas mövzular və ya simvollar haqqında anlayışını yaxşılaşdırmaq üçün istifadə etmək olardı. Unutmamaq lazımdır ki, ədəbiyyat və dil bir-birlərinə bağlı elmlərdir. Birini tədris edərkən digərini kənarlaşdırma bilmərik dərindən. Ədəbiyyatı tədris edərkən dili də təkmilləşdirməliyik, həmçinin, dili tədris edərkən ədəbiyyatdan istifadə etməliyik daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün.

Yanaşmaları daha başa düşülən etmək üçün yazıçı Evelin Ua tərəfindən yazılmış fantastik roman olan “Daha çox bayraq qoy” adlı ədəbi əsərindən istifadə edərək tədqiqat apara bilərik. “Daha çox bayraq qoy” 1942-ci ildə nəşr edilən Evelin Uanın altıncı romanıdır. Roman, 1939-cu ildə müharibənin başladığı zamanlardakı Britaniya cəmiyyətindən bəhs edir və onun daha əvvəlki “Azalma və Düşmə”, “Rəzil Bədənlər” və “Qara fitnə” kimi satirik romanlarında ilk dəfə görünən personajları əks etdirir.

Personajların əksəriyyəti yuxarı təbəqədən olan cəmiyyətdən götürülüb, lakin Bohemiya metropolitenindən, hökumətin və nəşriyyatın yüksək eşelonlarından da satirik portretlər var. Hekayə xəttində çox ağıllı, qadına düşkün, pis, vicdansız personaj Basil Seal üstünlük təşkil edir. Bu roman, Evelin Ua üçün komik satiranı və onun əvvəlki romanlarının personajlarını özündə əks etdirən keçid əsəridir. Əsasən gülməli bir komediya olsa da, o, həm də yaxşı müşahidə olunan sosial tarixin maraqlı elementlərini – xüsusən də ingilislərin yuxarı sinfinin, hökumət institutlarının və hal hazırda “mədəniyyət müharibələri” adlandırılan biləcəyimiz dövrün ideoloji hərəkətlərinin tənəzzülünü əhatə edir. [18] Əsər “Vida məclisində sərxoş adam ruhunu gücləndirmək üçün musiqili tonda oynamalıdır... sərxoş əsgər isə hərbi şöhrətini artırmaq üçün gallon sifariş etməli və daha çox bayraqlar qoymalıdır.” sözləri ilə başlayır. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Evelin üçün xidmət komissiyası tapan Randolph Churchill-ə həsr olunmuş hekayə müharibənin birinci ilində baş verir. [63] Jonathan Raban romanı “barokko fuqa qədər möhkəm qurulmuş” kimi təsvir edirdi. [42] L. E. Sissman isə “Daha çox bayraq qoy”u Evelinin yazıçılıq karyerasında dönüş nöqtəsi olduğunu iddia edirdi: “Evelin necəsə əvvəlki kitablarının qəddar, ölümcül komediyasını sonrakı kitablarının məşum ciddiliyi ilə birləşdirir.” [33]

Daha əvvəl qeyd etdiyim kimi, Lazar üç fəaliyyət addımı təklif etmişdir, bunlara oxudan əvvəl fəaliyyətlər, oxu zamanı fəaliyyətlər və oxudan sonrakı fəaliyyətlər daxildir. Tələbələrdə hekayəyə maraqlı oymaq ədəbi əsərin kəşfinin başlanğıcında görülməli olan mühüm işdir. Bu fəaliyyət dildən ədəbiyyata keçidin ilk addımı hesab olunur. Bu, oxumadan əvvəl fəaliyyətlərə aiddir, həmçinin, fəal interaktiv təlimdə bu, motivasiya mərhələsinə daxildir. Tələbələr cəlb etmək üçün müəllim hekayənin qısa xülasəsini verə, hekayədəki bəzi personajlar haqqında ipucu verə bilər və s. Müəllim həm də tələbələr ədəbi əsəri oxumağa başlamazdan əvvəl əsərin müəllifi haqqında kiçik izahat verməklə, əsərə aid şəkillər, qısa videolar göstərməklə hekayənin mədəni fonunu təsvir edə bilər. Bu üsullar əsərin adını tələbələrin müstəqil şəkildə tapması üçün önəmli məsələdir, çünki

motivasiya mərhələsində yeni mövzular problem kimi tələbələrin özlərinə tapdırılır. Tələbələrdə maraq oyatmağa başladıqdan və əsərin adını müəyyənləşdirdikdən sonra hekayəni oxumağa başlaya bilərlər. Burada əsas məqsəd tələbələrin diqqətini cəlb etmək, öz qərarlarını verə bilməyi aşılamaqdır. Bu hissədə, həmçinin, tədqiqat sualı və ya sualları da müəyyənləşdirilir.

Oxu zamanı fəaliyyətlərə tələbələrə mövzunu anlamağa, tələbələrə personajları anlamağa kömək etmək daxildir. Bu ikinci addımda oxu strategiyası olaraq müəllim tələbələrdən müəllifin əsərini yazmaq məqsədini tapmağı xahiş edə bilər. Məsələn, müəllim “Yazıçı əsərin adını niyə “Daha çox bayraq qoy” fikirləşmişdir?”, “Basil Seali yaratmaqda məqsədi nədir?”, “Siniflər arasındakı fərqi hansı məqamlarda daha dərin hiss edirik?” kimi suallar soruşa bilər tələbələrdən. Həmçinin, proqnozlaşdırılmış oxu metodundan istifadə edərək, tələbələrin xəyal gücünü işə sala bilər müəllim. Məsələn, əsərin ikinci fəslindən bir hissəni seçərək “Ambrose haqqında həbs əmri çıxdıqdan sonra hadisələr necə davam edəcək?” və “Nəyə əsasən belə düşünürsünüz?” kimi suallardan istifadə edə bilər müəllim bu məqamda. Sxem bu şəkildə olacaq:

Cədvəl: 1.1

Hadisələr necə davam edəcək?	Hansı dəlillərə əsasən belə düşünürsünüz?

Tələbələrə üslubları aydınlaşdırmağa kömək etmək üçün müəllim əsərdən bir səhifə seçib onlardan bəzi suallar soruşa bilər. Məsələn “Bu səhifədəki dialoqda tez-tez hansı durğu işarələri görünür? və ya “Nida işarələrindən çox istifadənin əsərin əhval-ruhiyyəsinə hansı təsiri var?”, “Əsər janrı haqqında nə deyə bilərsiniz?”. Bu məqamda müəllim fasiləli oxu metodundan da istifadə edə bilər. Bu metodun məqsədi əsəri kiçik hissələrə ayıraraq fasiləli oxuyaraq, əsər haqqında tələbələrin bir-birləri ilə öz təəssüratlarını bölüşməkləridir. Əsəri anlamağa kömək etmək üçün, həmçinin, klaster, beyin həmləsi

kimi metodlarla tələbələrin müharibə haqqında olan ilkin fikirlərini, əsər haqqında olan düşüncələrini tez bir şəkildə müəyyən edə bilərik. [3, s.132]

Tələbələr oxumadan əvvəl və oxu zamanı fəaliyyətlərini düzgün şəkildə idarə etdikdən sonra müəllim onları oxudan sonrakı fəaliyyətlərə istiqamətləndirməlidir. Ən vacib mərhələdir bu, çünki tələbələr öz biliklərini digər tələbə yoldaşları ilə müzakirə edərək fikir alış-verişi edirlər. Buraya tələbələrə mətni şərh etməkdə kömək etmək, nağıl nöqtəyi-nəzərini başa düşmək, yazı fəaliyyətlərini izləmək daxildir. Mətni şərh edərkən müəllim tələbələrdən müzakirə olunan mətnlə bağlı bəzi suallara cavab vermələrini tələb edə bilər. Müəllim sualları seçəndə, sualların yaddaşı, məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirən suallar olduğuna əmin olmalıdır. Bu tipli sualları hazırlarkən bəzi açar sözlərdən istifadə edə bilər. Məsələn, öyrən, yadına sal, xəyalında canlandır, təsvir et, sxem və ya cədvəl düzəlt, təhlil et, izah et, nəticə çıxar, müxtəlif baxış nöqtələrindən qiymətləndir, mübahisəli məqamları üzə çıxar, ideyanı əsaslandır və s. [3, s.115] Bununla da müəllim onları tənqidi düşünməyə, ədəbi əsərə münasibət bildirməyə sövq edir. Bu kimi suallar onlara hekayənin xəritəsini də zehndə saxlamağa kömək edə bilər. Bundan əlavə, müəllim tələbələrdən mətni qiymətləndirməyi və təhlil etməyi, müharibə mövzulu başqa əsərlərlə müqayisə etməyi, həmçinin, hekayəni real həyat ilə əlaqələndirməyi xahiş edə bilər. Lazarın fikrincə, “yazı və səlis danışmaq məşqləri də dilə əsaslanan yanaşmada post-proseslər kimi həyata keçirilə bilər”. [34, s.27] Məsələn, Voun, müharibə yaratmağın dəliliyini və münaqişənin yaratdığı fürsətləri görənləri işıqlandırmaq üçün zəngin personajlardan istifadə etmişdir və bu mövzu ətrafında müzakirələr və debatlar yaradıla bilər. Əsəri yaxşı mənimsəmədə tələbələrə kömək olacaq başqa metod isə eyni ideyaya malik olan, eyni və ya müxtəlif dövrə aid olan digər əsərlə müqayisə etməkdir. 1942-ci ildə nəşr edilən “Daha çox bayraq qoy” əsərini 1949-cu ildə nəşr edilən Corc Oruellin “1984” əsəri ilə müqayisə edə bilərik. İkinci dünya müharibəsi dövründə yazılan bu əsərlərdə müharibənin müxtəlif, lakin bir o qədər də oxşar təsvirlərini görə bilərik. Oxuyarkən şahid olduğumuz varlılar və yoxsullar arasında olan kəskin təbəqələşmələr,

müharibədən alınan yaralar, travmalar, insanlara verilən məhsulların növbə ilə və az verilməsi, bu bərhad stuasiyadan mənfəət güdən yüksək təbəqənin insalarını bu oxşarlıqları vurğulamaq üçün misal olaraq göstərə bilərik. Hər iki əsərdə fərqli janrlarla, üslublarla, stuasiyalarla təsvir edilən, ancaq eyni talehə məhkum olan obrazları müşahidə edə bilərik. Hər iki əsərdə yüksək təbəqənin aşağı təbəqəni mənfur siyasətlə idərə etdiyini və pis insanların “Daha çox bayraq qoy” əsərindəki Basil Seal kimi hiyləgər insanların necə bu dəhşətli dövrdən istifadə edərək insanları aldatdıqlarının “1984” əsərinin baş qəhrəmanı olan Winston Smith kimi saf insanların necə aldandıqlarının təsvirini görə bilərik. Müəllim, həmçinin, tələbələrdən Corc Ourelin “1984” əsərindəki Uinston Smit obrazı ilə Basil Sil obrazını müqayisə etmələrini istəyə bilər. Əsərlərinin baş qəhrəmanları olan hər iki personajın ortaq və fərqli xüsusiyyətlərini Venn diaqramı ilə göstərə bilərlər. Beləliklə bu metod onlara dövrünün məşhur iki əsəri arasında körpü yaratmaqda kömək edəcək və əsərlərdəki müharibənin dəhşətli sifəti ilə bağlı olan məsələləri daha dərinləndirən anlamaları üçün şərait yaradacaq. [25]

Əsər təhlilinə keçməzdən əvvəl isə əsərin yazıçısı, yazıldığı dövrü və digər məsələləri təhlil etmək lazımdır. Öncə tələbələri əsərin yazıçısı Evelin Ua ilə tanış edə bilər müəllim. Onun həyatı, həyat tərzi, ruh halı haqqında olan məlumatlar əsəri daha yaxşı anlamağa kömək edər. Məsələn, Evelin Ua 28 oktyabr 1903-cü ildə dünyaya gəlmiş və 10 aprel 1966-cı ildə isə vəfat etmişdir. Burdan belə bir nəticə çıxara bilərik ki, Evelin Ua 1914-1918-ci illərdə baş verən birinci dünya müharibəsinin və 1939-1945-ci illərdə baş verən ikinci dünya müharibəsinin şahidi olmuşdur. İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Kral Dəniz Piyadalarında və Kral At Mühafizələrində xidmət etmiş, 1944-cü ildə Yuqoslaviya partizanlarına qarşı İngilis hərbi missiyasına qatılmışdır. Müharibədən isə sonra İngiltərənin qərbində təqaüdə bir həyat sürmüşdür. Təbii ki, bu müharibələr onun yaradıcılığına və həyatına da təsir etmişdir. Evelin Ua dövrünün ən parlaq satirik roman yazarı kimi qəbul edilmişdir. Evelinin romanları qeyri-adi dərəcədə yüksək işlənmiş və həssaslıqla yazılmışdır, baxmayaraq ki, bu yazılar demək olar ki, həmişə ilk

təcrübədən əldə edilmişdir. Onun 1939-cu ilə qədər yazılan hər əsərini satira adlandırmaq olar. Ən diqqət çəkənləri isə “Azalma və düşmə”, “Rəzil bədənlər”, “Qara fitnə”, “Bir Ovuç Toz”, “Çömçə”dir. Müharibə zamanı Evelinin yazıları daha ciddi və iddialı bir hal almağa başlamışdı. “Braydshedə yenidən ziyarət” kitabında o, Roma-Katolik sahibkar ailənin üzvləri arasında imanın təmin edilməsi və bərpasının işini araşdırmışdır. Evelin, həmçinin, 1930-cu ildə Roma Katolik Kilsəsinə qəbul edilmişdir. O, 1950-ci ildə nəşr olunan və Böyük Konstantinin anası olan Helena haqqında “Helena” adlı roman yazmışdır və bu romanda Evelin müəyyən bir teoloji nöqtəni təsdiqləmək üçün xristian tarixindən bir anı təsvir etmişdir. “Silahlı adamlar”, “Zabitlər və cənablar” və “Qeyd-şərtsiz təslim olma” adlı trilogiyasında isə o, İkinci Dünya Müharibəsinin xarakterini, xüsusən də onun xeyirlə şər in əbədi mübarizəsi və sivilizasiya ilə barbarlıq arasındakı müvəqqəti mübarizə ilə əlaqəsini təhlil etmişdir.

Yazıçı haqqında məlumatlardan sonra isə əsərin janrı olan satira haqqında məlumatlar verə bilər müəllim. Məsələn, Evelin Uanın “Daha çox bayraq qoy” əsəri satirik janırda yazılmışdır. Satira vizual, ədəbi və tamaşa sənətinin bir janrıdır, çox vaxt fərdlər, şirkətlər, hökumətlər və ya cəmiyyətin özündə görülən qüsurları ifşa etmək və ya utandırmaq, həmçinin məqsədi ilə pisliklər, axmaqlıqlar, sui-istifadələr və nöqsanların ələ salınmasında istifadə olunur. Satira tez-tez yumor üçün nəzərdə tutulsa da, onun daha böyük məqsədi var. Cəmiyyətdəki həm konkret, həm də daha geniş məsələlərə diqqəti cəlb etmək üçün zəkadan istifadə edən konstruktiv sosial tənqiddir. Satiranın əlamətdar xüsusiyyətləri güclü ironiya və ya sarkazmdir, lakin satirik nitqdə və yazıda parodiya, şişirtmə, müqayisə, bənzətmə və çoxmənalılıqdan tez-tez istifadə olunur. Ədəbiyyatşünas Northrop Frye satira haqqında, “satirada ironiya militantdır” demişdir. Militant sözünün hərfi “mənası isə döyüşə hazır olan” deməkdir. Satiraya bir çox bədii ifadələrdə, ədəbiyyatda, pyeslərdə, musiqilərdə, filmlərdə və televiziya şoularında, mahnı sözlərində rast gəlmək olar. Bu kimi qısa məlumatlarla satiranın nə demək olduğu izah olunsa, tələbələr “Daha çox bayraq qoy” əsərini daha yaxşı mənimsəyə bilərlər.

Əsərə keçməzdən əvvəl tələbələrə izah edilməli olan digər məsələ isə əsərin yazıldığı dövrdə olan hadisələrdir. Əgər əsərin nəşr tarixinə baxsaq, 1942-ci ildə yazıldığını görə bilərik. Bu da o deməkdir ki, əsər, 1939-1945-ci illərdə baş verən ikinci dünya müharibəsi dövründə yazılmışdır. Bu məqamda dövrə xas olan vacib xüsusiyyətləri vurğulamaq məqsədə uyğundur. Həmçinin, seçdiyimiz əsərdə bəhs olunan məkanların, məslən, Londonun o dövrlərdə olan vəziyyətindən söhbət açmaq lazımdır. Məsələn, Britaniyanın müharibədə olduğu altı il ərzində, 1939-1945-ci illərdə londonlular üçün həyat çox vaxt çətin bir hal almışdı. Ərzaq və geyim limitləndirilmişdi. Bombalamalar qorxu, yaralanma, ölüm və dağıntıya səbəb olmuşdu. Ailələr tez-tez evakuasiya olunduğu üçün ayrılırdılar və atalar döyüşə gedirdilər. Londonlular qeyri-müəyyənlik və çətinliklərlə yaşayırdılar. Londonluların müharibə vaxtı yaşadığı bu həyat tərzi “Daha çox bayraq qoy” əsərində sarkazm ilə təsvir edilmişdir. Hökumət uşaqlar üzərində eksperiment apararaq, onları kənd yerlərinə evakuasiya edirlər bəbalardan qorumaq üçün. Lakin bu sosial eksperiment qarışıq nəticələr verdi. Təxliyə edilənlərin hamısı orda yaşamaq istəmədi, çünki onlar orada yaşamağa alışmamışdılar. Evelin, Basil Seal'in özünü saxta qəbz paylayan işçi kimi göstərdiyi səhnələrdə bu mövzuları satirik şəkildə təsvir etmişdir.

Müharibə mövzusu həssas mövzu olduğu üçün müəllim toxunacağı məsələləri əvvəlcədən planlaşdırmalıdır. Çünki müharibələrin başlama səbəbləri həmişə dövlətlərin, imperiyaların öz torpaqlarını genişləndirmək istəməsi ilə yaranmır. Tarixə nəzər yetirsək bəzi müharibələrin dini, irqi, etnik, mədəni müxtəlifliklərin səbəb olduğunu görə bilərik. İsrail və Fələstin, Hindistan və Pakistan, Həbəşistan və Somali arasındakı müharibələri buna misal olaraq göstərə bilərik. “Daha çox bayraq qoy” əsərində biz Britaniya və Almaniya arasındakı müharibənin təsvirlərini görə bilərik. Hətta əsərdə Basil Seal, “İndi insanların yalnız bir ciddi məşğuliyyəti var, o da almanları öldürməkdir. Mənim zövq alacağım bir fikrim var.” demişdir. Bu səbəbdən tələbələrə əsəri düzgün şərh etmək lazımdır. Onları insanlara şiddət göstərməyə, yaralamağa, öldürməyə təşviq etmək olmaz.

Hal hazırda dünyamız multikulturalizmi təbliğ edərək insanları sülhə, əmin-amanlıq içərisində yaşamağa, tolerant olmağa səsləyir və müəllimlər də müharibə mövzusu kimi həssas mövzuları öyrədərkən multikultural dəyərlərə hörmət etməyi aşılmalıdır öz tələbələrinə. Lakin bununla yanaşı vətənpərvərliyi öz mədəni dəyərlərinə sahib çıxmağı, qorumağı da təbliğ etməlidir tələbələrə. [28] Qlenkonun təklifinə əsasən, yazı fəaliyyətində müəllim tələbələrdən, məsələn, ən azı 750 sözdən ibarət hekayə yazmağı tələb edə bilər. Sürpriz sonluq olaraq da bilinən, situasiya ironiyasının bir növü olan “twist” sonluq istifadə tələb edilə bilər. Tələbələrin hekayələri hekayə formasını almalı və izahat, personaj inkişafı, sürətləndirici hərəkət, sürpriz sonluqla yekunlaşmaq və sürpriz elementi saxlayan tonu qorumaqdan ibarət olmalıdır. [26] Dərsin sonunda müəllim bu struktura uyğun olaraq tələbələrdən müharibə mövzulu kiçik hekayə yazmağı tələb edə bilər. Tələbələrin dərsi necə mənimsədiyini öyrənməyin digər yolu isə sankveyn metodundan istifadə etməkdir. Sankveyn elə bir metoddur ki, onu hər yaş qrupundan olan öyrənənlərlə tərtib etmək olar. Beş sətirlik şeirdən ibarət olan sankveyndə tələbələr məlum olan və ya yeni əldə edilmiş məlumatların analizi və sintezinin nəticəsini təsvir edirlər. Məsələn, ədəbiyyat dərində “Daha çox bayraq qoy” əsəri ilə tanışlıqdan sonra müəllim tələbələrə sankveyn tərtib etməyi təklif edə bilər. Məsələn,

1. “Müharibə” ismini yazın;
2. Sifətlərdən istifadə edərək üç sözlə necə olduğunu ifadə edin;
3. Feillərdən istifadə edərək beş sözlə nə etdiyini ifadə edin;
4. Mövzuya münasibətinizi ifadə edən altı sözdən ibarət bir cümlə yazın;
5. İsim olan bir sözlə ümumiləşdirin.

Bu əyləncəli şeirlərlə tələbələr əsərdəki personajların xarakterik xüsusiyyətlərini açmağa bilirlər. Həmçinin, sankveynlər esselərin yazılması üçün tərtib edilən plan rolunu da oynaya bilər. [62] Sonda əsər haqqında yazı yazmaq həm tələbələrin dərində sonunda nə öyrəndiklərini anlamağın, həm də biliklərini qiymətləndirməyin ən yaxşı yollarındandır.

Rəqəmsal savadlı olmağın artıq lüks və ya seçim məsələsi deyil, zərurət olduğu bir dövrdə olduğumuz üçün tələbələrə internetdə necə araşdırma etmək olar, hansı mənbələrdən yararlanmaq olar kimi məsələlərə toxunmalıdır müəllim. Həm nəzəri, həm də tətbiqi biliklərin tələbələrə ötürülməsi prosesində onlardan adekvat istifadə etmək üçün müəllimlərin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının üstünlüklərini şüurlu şəkildə dərk etmələri vacibdir. İnternetdən, rəqəmsal alətlərdən, sosial mediadan və oxşar resurslardan düzgün istifadə etməyə təşviq edilərsə, tələbələr uğurlu iş etikasının əsasını təşkil edən fənlərarası tədqiqat üçün lazım olan əlavə bilikləri əldə edə, qiymətləndirə, zehni funksiyaları gücləndirə və kollektivlə çalışma ruhunu inkişaf etdirə biləcəklər. 21-ci əsr tələbələri cəmiyyət əsaslı və birgə bilik mübadiləsi sistemləri və müxtəlif rəqəmsal platformalara asan çıxış kimi müxtəlif onlayn resurslarla təchiz edir. Məlumatı passiv şəkildə istehlak etmək əvəzinə, tələbələr şəxsi məlumat şəbəkələri yaradır və müxtəlif öyrənmə cəmiyyətləri ilə əlaqə qurur. “Digital natives” adlandırılan rəqəmsal yerlilər çox tapşırıqları yerinə yetirməyə və məlumatları tez emal etməyə meyilli olduqları üçün tələbələr daim ənənəvi təhsil sistemlərinə meydan oxuyan daha mürəkkəb tədris metodlarına ehtiyac duyurlar. [44, s.38-49]

Kifayət qədər istifadə olunarsa, İnternet, xüsusilə də ən böyük ədəbi əsərlərin əsasında duran mənəvi dilemmalar haqqında debatlar və mübahisələr kimi əsas məsələlərlə qarşılaşdıqda, yaradıcılığın son dərəcə vacib mənbəyi ola bilər. Ədəbiyyat dərslərində nəzərdən keçirilən romanları müzakirə etmək üçün forum və ya “şərh bölməsi” yaratmaqla tələbələr suallar verməkdə sərbəst ola bilərlər və oxuduqları kitabla bağlı suallara cavab verə və müəllim sözügedən kitabla bağlı müxtəlif problem həllinə yönəlmiş tapşırıqları verməklə həmişə tələbələrin biliyini yoxlaya bilər. Şərhlər yazmaq və onlara istənilən vaxt cavab vermək vaxta qənaət edə və tələbələrə kitabın əsas fikrini daha az intensiv şəkildə başa düşmələrinə kömək etmək üçün müəllimin böyük vaxt itkilərini, əziyyətlərini azalda bilər. Bundan əlavə, müəllim tələbələrin foruma və ya şərh bölməsinə girişini məhdudlaşdırmalı və onlara məxfiliklə bağlı problemləri xatırlatmalıdır.

Həmçinin, məxfilik naminə tələbələrə real adlardan çox təxəllüslərdən istifadə etməyə və özləri haqqında mümkün qədər az məlumat verməyə təşviq edilməlidirlər. Ənənəvi oxu təcrübəsini artırmaq üçün də ədəbiyyatda texnologiyadan istifadə olunur. Bu məqsədlə istifadə olunan dil platformalarından biri də ədəbiyyat dərslərində geniş istifadə olunan elektron kitablardan istifadə edən “/https://www.activelylearn.com/” “Active Learn” platformasıdır. Platforma sinifdə baş verən təlim prosesini müəssisənin sərhədlərindən kənara aparır, müəllimin tələbələrə daimi dəstəyini təmin edir. Yəni bu platformadan istifadə edərək müəllimə istədiyi vaxt elektron kitabın mətninə şərh, sual və annotasiyalar əlavə etməyə icazə verilir. Müəllim qiymətlərini internet vasitəsilə birbaşa tələbələrin elektron kitab nüsxələrinə göndərir. Eyni zamanda, bu platformada tələbələrə öz qeydlərini yazmaq, suallar vermək və ya digər tələbələr tərəfindən yazılmış qeydlərə şərh vermək, güclü tələbə-tələbə və ya tələbə-müəllim münasibəti yaratmaq imkanı verilir. Rəqəmsal alətlərdən istifadə həm ənənəvi, həm də müasir ədəbi mətnləri oxumaq və şərh etmək üçün çox faydalı və ruhlandırıcı ola bilər. **[38, s.88]**

Nəticə olaraq, ədəbiyyatda dilə əsaslanan, tələbə mərkəzli və digər yanaşmaların, həmçinin, fəal interaktiv metodların, texnoloji vasitələrdən və internetdən istifadənin ümumi məqsədi tələbələrə ədəbi əsərlərlə tənqidi və yaradıcı təfəkkürün, təhlil, müqayisə və öz fikirlərini səlis şəkildə ifadə etmək bacarıqlarının inkişafı üçün kommunikativ və digər fəaliyyətlərin üstünlüklərindən istifadə etmək imkanı yaratmaqdır. Müəllimlər daim özlərini dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etdirməlidirlər. Buna uyğun olaraq onlar universitet rəhbərliyi tərəfindən və ya başqa səlahiyyətli qurumlar tərəfindən yaradılan müxtəlif seminarlara, təlimlərə qoşula bilərlər. Müharibə mövzusunun həssaslığını nəzərə alaraq, dərs keçməzdən əvvəl hazırlaşmalıdır, yaxşıca araşdırma aparmalıdır bu mövzu ilə əlaqədar. Müəllimin dərstdə vəzifəsi isə ədəbiyyat və dil arasında tarazlıq yaratmaq, fəaliyyət və tapşırıqları seçmək, qiymətləndirmək, çevik olmaq, sinifdə lazım olan atmosferi tənzimləmək, qrup işlərini təşkil etmək, vaxtı düzgün bölmək, dərslərin planını düzgün qurmaq, fasilitatorluq etmək və tələbələrə motivasiya vermək, dəstəkləməkdir.

2.2. Eksperimental iş və onun nəticələri

Azərbaycan Respublikasındakı hal-hazırkı təhsil sistemi şəxsiyyət yönümlüdür. Hər bir tələbənin fərdiliyi və öyrənmə fəaliyyətinin fərqliliyi bu yanaşmanın əsas müddəsidir. Şəxsiyyətyönümlü təhsildə tələbə bütün təlim prosesinin mərkəzində dayanır. Müəllimlər artıq bu yanaşma üsulunda informasiya mənbəyi deyil, onlar bir növ köməçi, bələdçi və fasilitatordurlar. Yəni, tələbə artıq müstəqildir, onlara bilikləri kimsə ötürür sadəcə özləri araşdıraraq əldə edirlər məlumatları və bu yolda müəllimlər onlara düzgün cıgırı tapmaqda kömək edir. Bununla da müəllim və tələbələr birlikdə tələbənin şəxsi keyfiyyətlərinə yönəlmiş təlim fəaliyyətinin bir növünü yaratmış olurlar. Bu müstəqillik onlara nəinki öz dərsləri haqqında araşdırma etməyə, həmçinin, tələbələrə öz dünya görüşlərini artırma imkanı verir bu üsul. Bu yanaşmaya əsaslanaraq tədqiqatın mövzusu olan müharibəni daha yaxşı şəkildə tədris edə bilər müəllim. Unutmamalıyıq ki, dərslərin vaxtı məhduddur, bu səbəbdən müəllim lazım olan bütün məlumatları bir dəfəyə ötürə bilməz tələbəyə, lakin müəllim müstəqil işlərlə buna nail ola bilər. Təbii ki, burada əsas məsələ sadəcə tələbənin beynini hər cür məlumatla doldurmaq deyil, müəllim düzgün tədqiqat üsulu ilə tələbələrin əvvəlki fəsillərdə qeyd etdiyim müxtəlif bacarıqlarını inkişaf etdirməyə nail ola bilər. Ədəbiyyat çox geniş bir sahə olduğu üçün onu öyrənməyin də buna uyğun olaraq çoxlu üsulları var. Müasir təhsil sistemimizdə istifadə olunan geniş yayılmış üsul isə fəal interaktiv təlim üsullarıdır. Fəal interaktiv təlim üsullarına öz daxilində dörd yüzdən çox təlim üsulu daxildir. Məsələn, beyin həmləsi, şaxələndirmə, Venn diaqramı, müzakirə, debat bu üsulların ən çox tətbiq olunanlardandır.

Evelin Ua mükəmməl şəkildə özünəməxsus bir dünya yaradan yazarlardan biri olmuşdur. Hətta onun “*Waughsonian*” adlandırılan onu izah edən söz belə istifadə olunur. Bu sözdən istifadə etmək çətin olduğu üçün adətən “Bu saf Evelin Uadır.” cümləsindən istifadə olunur. Evelinin əsərləri müxtəlif və rənarəngdir, yumaristik və satirik janrlarda olan əsərləri ilə məşhurlaşmışdır, ancaq o, həmçinin, qısa hekayələr, novellər, səyahətname, bioqrafik tipli əsərlər də yazmışdır. Müharibə dövründə yaşayan yazıçı

satirik janrla müharibə zamanı müxtəlif təbəqələrin nə halda olduğunu aydın şəkildə sarkazmla ifadə etmişdir. O dövrü görmüş yazıçıların daxili dünyası, fərdi psixologiyası, arzusu digər dövrün yazıçılarına nisbətən daha fərqli olmuşdur və onların bu hissləri təbii ki, əsərlərinə də təsir etmişdir. Bu səbəbdən müharibə mövzusunun tədiris edərkən, biz müxtəlif yazıçıların əsərlərinə mütləq nəzər salmalıyıq və onları bir-birləri ilə müqayisə etməliyik. Müharibə romanları vasitəsi ilə insanlara çox hadisələr danışılır, lakin müharibə haqqında zarafat etmədən bir hekayə danışmaq çətin məsələdir. Evelin Ua bunu edərək İkinci Dünya Müharibəsindən əvvəl, o zamanlar və sonrasında yaşayan İngilis elitesini zərafət və yumorla satirikləşdirdiyi əsər yazmışdır. “Daha çox bayraq qoy” romanı getdiyi yerdə özünü fitnə və intriqaların bir hissəsi etməyi bacaran təkrarlanan Evelin Ua personajı Basil Sealin hekayəsindən bəhs edir. Almaniya ilə müharibə elan ediləndə Seal sıxılır və macərə axtarır və gənc oğlan müharibə başlayanda dərhal yaxşı vəziyyətdə olması öz maraq dairəsinə uyğun görür. Ailə bağları və bürokratiya arasında mürəkkəb bir oyun oynamağa çalışaraq, həmyaşıdlarının çox içməsindən və ya Fil Dişi Qülləsi incəsənəti haqqında müzakirələr aparmasından asılı olmayaraq, özlərinə məxsus şəkildə müharibəyə hazırlanırlar. Evelin Ua, müharibənin elan edildiyi, lakin döyüşülmədiyi bu günün demək olar ki, ağlasığmaz bir dövrün parlaq mənzərəsini çəkir. Həyat fasiləsiz olaraq davam edir, lakin hava hücumu sınaqları və küçədəki qəribə əsgər üçün davam edən çaşqınlıq və ümumi halsızlıq İkinci Dünya Müharibəsinin əksər rəsmlərindən çox uzaqdır və bu, Evelin Uanın romanı üçün mükəmməl fondur. Onların personajları üfüqdə nə olduğunu bilmədən mübahisə edir və əylənirlər, lakin oxucular qarşıda nə olacağını dəqiq bilə-bilə öz sönük münasibətlərinin mənasızlığını görə bilirlər. Evelinin yazdığı kişilər və qadınlar, əlbəttə ki, müharibədən təsirlənəcək olanlar deyil. Onlar Londondan qovulmayacaqlar, əksinə, ailə və dostlarının kənd mülklərinə qaça bilirlər. Onlar sağ qalmaq üçün mübarizə aparan cəbhədə deyil, daha geniş strategiya nöqtələrini müzakirə edən rahat ofislərdə oturanlardır. İcma ilə elita arasındakı bu əlaqə, Evelinin imtiyazlı siniflərə diqqət yetirən yazılarında əsas mövzudur. Bunun əvəzinə, Basil Seal və buna bənzərləri Müharibə İdarəsində labirint bürokratiyası ilə mübarizə

aparmalı olurlar, burada personajların heyəti öz növbəsində istiqamətin olmamasından hiddətlənir və çaşqın olur. Hökumətin, şübhəsiz ki, Armando Iannucciyə qarşı bir hissi var - əminlik və məqsəd pərdəsinin arxasında şok edici dərəcədə disfunksionallıq. Heç kim nə etdiyini bilmir, amma hamı nərdivanda mümkün olan ən yüksək pilləni qalxmaq istəyir. Təkrarlanan bir süjetdə, əlindəki çamadanda evdə hazırlanmış partlayıcı maddələr olan bir adam ofislər arasında jokeylər gəzdirir, məmurlar ondan qurtulmağa çalışarkən həmkarlarına zərər verərkən irəli və geri göndərilir. Heç kim onun necə daxil olduğunu və ya hara göndərilməli olduğunu bilmir. Nəhayət, bombalar partlayır və dərhal binaya heç bir ziyan vurmur, lakin yəqin ki, adamları öldürür, baxmayaraq ki, heç kim bir daha bu barədə danışmır. Çamadanlı dəli adlandırılan adama az diqqət yetirilir, lakin bu, elit oyunların kənar oyunçulara verdiyi dəyəri göstərir. "Daha çox bayraq qoy" yumoristikdir və müharibə sənayesinin bahasına olan yumor bu gülüşü katartik edir.

Fəal-interaktiv dərslər üsulu məzmunu və quruluşuna görə ənənəvidən fərqlənir. Ənənəvi üsul müəllim yönümlüdür və tələbələrə özlərini inkişaf etdirməyə lazım olan qədər yer ayrılır burada. Amma fəal-interaktiv təlimin əsas məqsədi dərslər prosesi zamanı tələbəni fəallaşdırmaq, müstəqil şəkildə bilik qazana bilmələrinə şərait yaratmaqdır. Fəal-interaktiv təlimlə ənənəvi üsulun fərqləri çoxdur. Üsulların mərhələlərinə, məzmununa diqqət yetirsək fəal interaktiv üsulun öz mürəkkəbliyi ilə ənənəvi üsuldan necə fərqləndiyini müşahidə edə bilərik. Belə dərsləri təşkil etmək təbiidir ki asan olmayacaq və bu dərsləri təşkil etmək müəllimdən ciddi elmi-metodiki hazırlıq tələb edir.

Ədəbiyyat dərslərində mövzunun mənimsənilməsini bir çox yolla edə bilərik, məsələn, əsəri təhlil etməklə, əsas ideyanı ortaya çıxarmaqla və s. Əsas məsələ tələbələrin müxtəlif məsələləri necə anlamasıdır. Buna uyğun olaraq tədqiqat sualı formalaşır. Tədqiqat sualları standart deyil, stuaşiyaya uyğun şəkildə olmalıdır. Dərslərini planlaşdırarkən tapşırıqların həcmnin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Çünki fəal-interaktiv təlimin əsas məqsədlərindən biri tələbələrə həddindən artıq informasiya vermək deyil, tələbəni tədqiqat aparmağa yönləndirmək və veriləb problemlə məsələləri

müstəqil şəkildə araşdırmaq bacarığını formalaşdırmaqdır. Önəmli olan material həcmi deyil. Onun tələbələrə nə qazandırdığıdır. Bu səbəbdən humanitar fənlərdə fəal-interaktiv üsuldən istifadə etmək çətin olur, çünki vaxt çatışmazlığı səmərəli nəticə əldə etməyə mane olur. Digər çətinliklər ilə biz qrup işlərini təşkil edərkən qarşılaşırıq. Çünki qrup işləri zamanı hamı fəal şəkildə iştirak etmir, qruplardakı bir və ya iki nəfər bütün ağırlığı üzərinə götürür sadəcə. Adətən qoşulmaq istəməyənlər dərsə hazır olmayan tələbələr olur. Qrup işi zamanı müşahidə etdiyimiz digər bir səhv isə qruplar arasındakı hörmətin qorunmamasıdır, yəni bir qrup çıxış edərkən digər qruplar çıxışa qulaq asmaq yerinə təlaş içində öz təqdimatlarını hazırlamağa çalışırlar. Bu hal onların tələbə yoldaşlarını dinləyib nəticə çıxarmaqlarına mane olur. Həmçinin, digər manelərdən biridə fərdi sorğuya alışıqan tələbələrin tək işləməyi daha çox sevməsi və digər yoldaşlarını görməzdən gəlməsidir.

Fəal-interaktiv təlim nə qədər əhəmiyyətli üsuldən üstün olsa da, müəllimlər əhəmiyyətli üsulu tamamilə kənara atmamalıdırlar. Çünki hər mövzunu fəal-interaktiv təlim metodu ilə yetəri qədər əhatə etmək olmur. Bəzi mövzuları müəllim məcburdur ki, monoloq şəklində tədris etsin. Bu səbəbdən müəllimlər mühazirələrdən istifadə edirlər dərsi izah etmək üçün. Həmçinin, həftədə 3-5 saat dərsi olan müəllimlər bütün dərsləri fəal-interaktiv təlim üsulu ilə keçirə bilmirlər. Digər tərəfdən elə mövzular vardır ki, o mövzulara fəal-interaktiv təlim üsulu tətbiq etmək səmərəli nəticə verməyəcəyi üçün müəllim əhəmiyyətli üsula müraciət etməli olur. Məsələn, ədəbiyyatın klassik dövrünün əsərləri dərsin mövzusu olanda müəllimlər əhəmiyyətli üsuldən istifadə etməyi daha məqsədə uyğun görürlər. Əsas məsələ müəllimin dərsdə hansı texnologiyanın tətbiqinin daha faydalı olduğunu müəyyənləşdirməsidir. Lakin bu məsələdə müəllimin özünün yaradıcı işləməyə meyilli olması, axtarışlar aparması və işgüzarlığı daha önəmlidir.

Bəzən müəllimlər deyirlər ki, “Biz yaxşı dərs deyirik, amma tələbələrin marağı yoxdur”. Lakin müşahidələr göstərir ki, öyrənənlərin dərsə olan marağı biliyin necə təqdim olunmasından asılıdır. Öyrənənlərin biliyi artdıqca, daha çox şey bilməyə can atır, öyrənməyə həvəsi və marağı olur, araşdırmalar aparırlar. Təcrübəli müəllimlər,

pedaqoqlar bildirirlər ki, oxumaq istəməyən, yeniliklərlə maraqlanmayan öyrənən yoxdur. Uşaq doğulandan ətraf aləmi öyrənməyə, dərk etməyə can atır. İnteraktiv metodlarla keçilən dərslərdə tələbələrdə hər şeyi bilmək həvəsi, təşəbbüskarlıq yüksəlir, onların öyrənmə fəallığı, təlimin keyfiyyəti və səmərəliliyi artır, nəticədə mexaniki yaddaş deyil, yaradıcı təfəkkür inkişaf edir.

Ədəbiyyat dərslində müharibə mövzusunun fəal-interaktiv təlim metodları ilə tədris edilə bilər, çünki bu mövzu hər zaman aktualdır. Tələbələr müharibə mövzusu ilə məktəb vaxtından tanış olduğu üçün onların verilən tapşırıqları tez anlaması buradakı önəmli amillərdəndir. Dərsimiz ədəbiyyat olduğu üçün təbii ki, bu mövzunu tədris etməyimiz üçün sadəcə adi məlumatlar kifayət etmir. Tələbələrin mövzunu daha dərinləndirən anlaması üçün müəllimin müəyyən bir əsərlə bu mövzunu tədris etməsi daha məqsədə uyğun olar. Dövrünün ən uğurlu romanlarından və satiralarından biri olan Evelin Uanın “Daha çox bayraq qoy” əsəri ilə müharibə mövzusunun tədrisi məsələsini nəzərdən keçirə bilərik.

Evelinin işində "Daha çox bayraq qoy"u gözdən qaçıрмаq asandır, çünki digər romanların əksəriyyətində müəyyən edilmiş bir qəhrəman və vahid hərəkət yoxdur. Ancaq müharibədən əvvəlki bütün kitablarındakı ən yaxşı komik səhnələri və Basil Seal kimi qorxulu hiyləgər personajların bəzilərini əks edir. Digər maraqlı mövzular arasında Ambrose Silkin yarı ciddi, paranoid özünə yazığı gələn və Angela Lynin sərxoşluğu, tənhalığa enməsinin qaranlıq nağılı ona daha dərinlik və zənginlik verən mövzular, həm də hər hansı bir Evelin hekayəsinin kənarında həmişə parlayan ümitsizlik və faydasızlıq yumağı vardır. “Daha çox bayraq qoy” əsərində müharibə dövründəki insanların həyat tərzi, təbəqələşmələrin, hökumətin yanlış siyasətinin satirik təsviri tələbələrin bu romanı maraqla oxumağına və əsas ideyanı anlamalarına kömək edəcəkdir. Əsərin tədrisi ilə bağlı məsələlərə nəzər salaq.

Eksperimental iş proses olaraq 3 mərhələdən ibarət olur:

- “Müəyyənləşdirici mərhələ”

- “Öyrədici mərhələ”
- “Yoxlayıcı mərhələ”

Eksperiment işinin aparılmasının ilk mərhələsi olan “müəyyənləşdirici mərhələ”də eksperimentin aparıldığı qrupdakı dərslər prosesi, iştirakçılar, dərslər prosesini idarə edən müəllimin istifadə etdiyi metod və ya metodlar haqqında informasiyanın toplanması həyata keçirilir və toplanan informasiyaların növbəti mərhələdə alınmış yeni informasiyalar ilə müqayisəsi aparılacaqdır.

Eksperimental işin ikinci mərhələsi olan “öyrədici mərhələnin” aparılması zamanı tədqiqat işində araşdırılmış XXI əsrdə ədəbiyyatda müharibə mövzusunun tədrisi zamanı lazım olan dərslər forması eksperimental qrupda həyata keçirilmişdir. Biz “öyrədici mərhələdə” mart ayının 2-si keçirilmiş dərslər nümunə olaraq nəzər salaq:

Mövzu: “Daha çox bayraq qoy” romanı və müharibə.

Saat: 4

Dərs 1

Məqsədlər:

1. Hekayənin məzmununun mənimsənilməsi;
2. Yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi;
3. Fərdi işləmək bacarığının formalaşması.

İş forması: Fərdi iş

Metod, priyom, iş növləri: müəllim izahi, müzakirə, beyin həmləsi, sankveyn

Təchizat: Waugh, Evelyn: Put Out More Flags, London: Chapman & Hall, 1971

Motivasiya mərhələsi: Bu mərhələdə tələbələrin müstəqil düşünməyə vadar edəcək üsullardan istifadə etməliyik. Bu mərhələyə uyğun olaraq auditoriyaya daxil oluruq və tələbələrə salamlayırıq. Ümumi abu-hava ilə tanış olduqdan sonra dərslər başlayırıq.

Adındanda bəlli olduğu kimi bu mərhələ tələbələrin motivasiyasına təsir edir və biz bunu yaxşı cəhətdən inkişaf etdirməliyik. Dərsin mövzusunun bu məqamda tələbələrin özünə tapdırmaq lazımdır. Onlar özləri anlamalıdırlar bəzi məsələləri müəllim danışmadan əvvəl. Bu üsul onlara öz güvən qazandırır, sərbəst şəkildə fikirlərini söyləməyə təşviq edir. “Daha çox bayraq qoy” əsərinə aid şəkillər, qısa videolar məqsədimizə çatmaqda kömək ola bilər.

Roman Basil Sealın bacısı Barbaranın iki yüz illik kənd mülkündə normal olmaq hissini qoruyub saxlamağa çalışması ilə başlayır. Ailənin rahatlığının nəsillər boyu asılı olduğu qulluqçular sinfi isə başqa yerlərdə daha yaxşı iş imkanları olduğunu bilərək məhv olurdular bu mülkdə. Lakin xidmətçilərin maaşı istehsal sənayesində işləsəydilər, daha yaxşı olacaqdı, onlar həm də daha çox şəxsi azadlığa malik olacaqdılar və yüksək səviyyəli işəgötürənlər tərəfindən qoyulan himayədarlıq və avtoritar intizamdan azad olacaqdılar. Onlar nəsillər boyu özlərini üstün varlıqlar hesab edən torpaq sahibi zadəganların tələb etdiyi məcburi hörmətdən qaça biləcəkdilər.

Evelyn Uanın ilk romanlarında satira üçün sevimli hədəflərindən biri sənətdə müasir moda idi. "Azalma və Düşmə" romanında Margot Beste-Chetwynde və daha sonra Ledi Metroland cəmiyyəti Tudorun tarixi binasını sökür və yerinə şüşə, dəri divarlar və modernist mebellərdən ibarət nəhəng plitələr qoyur. “Daha Çox Bayraq Qoy”la Evelin ədəbi dünyanı hədəfləyərək, iki proletar şair-Parsnip və Pimperneldən çox bəhs edir. Onlar İspaniya Vətəndaş Müharibəsi zamanı respublika davasının böyük tərəfdarları idilər, lakin İngiltərə təhdid edilən kimi ABŞ-a köçdülər. Christopher Isherwood və W.H. Audenin 1939-cu ildə eyni hərəketi etmişdilər və bu satirik hissə onlara bir atmacadır.

Ambrose Silk bu tendensiyanın daha incə nümunəsidir. O, kommunistlərə rəğbət bəsləyir və zərifdir – dövrün jarqonu ilə desək, yol yoldaşdır. Evelin onu iki cəbhədə yumoristik şəkildə təsvir edir. Nasistlərin solçulara rəğbət bəsləyənləri təqib etməsindən xəbərdar olan Ambrose, almanlar Britaniyaya hücum edərsə, başına nə gələcəyindən qorxur. Və daha da gülməlisi, o, Alman qəhvəyi köynəkli faşist yeniyetmə Hansa olan

sevgisini təsvir edən Spartalı Memorial Monument yazır. Ambrose sonda İrlandiyada sürgündə olan bir qədər faciəli fiqura çevrilir ki, bu da onu iki ölçülü personaj olmaqdan çıxarır. Eyni şey Basilin "iddia edilən" sevgilisi Angela Lyne üçün də keçərlidir. Əri olan həvəskar memar Sedrikdən uzaqlaşır və romanın əvvəlində o, Fransanın cənubundan geri qayıdır, orada Basili boş yerə gözləyir. O, Londondakı böyük evini bağlayır və Grosvenor Meydanında bir binanın ən üst mərtəbəsindəki mənzilə köçür. Orada yavaş-yavaş kədərli və tənha bir alkoqolikə çevrilir. Bu zəngin və dəbli yüksək təbəqəyə aid olan qadınının yavaş-yavaş tənəzzülə uğraması və realılıqla əlaqəsini itirməsi kimi həqiqətən də təsirli səhnələr var romanda. Beləliklə, romanın qalan hissəsindəki bütün boşboğazlıqların və cəfəngiyatların ortasında, Evelin iki ölçülü və ya əyləncəli olmayan zamanla dəyişən personajlar yaratmaqla bir yazıçı kimi yetişkin bir toxunuş nümayiş etdirir. Başqa bir nümunə Alastair Digby-Vaine Trumpingtondur. O, ilk dəfə "Oksfordda Yaşasın Henri" adlı "Azalma və Düşmə" romanın açılış səhnəsində göründü və o vaxtdan bəri ənənəvi bir yuxarı sinif həyatı yaşadı. O, çox zəngindir, bir qədər sadələvhüdür, amma yenə də "məktəbli" ləyaqət hissini saxlayır. O, Alaster Trampinqton ilə münaqişə içərisində idi. Ona nə vaxt və necə mübarizə aparacağını söyləmək heç bir siyasətçinin işi deyildi. Amma o, bunu sözlərlə ifadə edə bilmədi. Öz prinsiplərinə sadıq qalaraq, Alastair könüllü olaraq ordu sıralarına qoşulur, lakin digər personajların hamısı dövlət qulluqçusu kimi rahat dövlət pulu və ya yumşaq komissiyalar almağa çalışırdı. O, şikayət etmədən əsas təlimin əziyyətlərinə dözür. Və sonda o, Xüsusi Xidmətlər üçün könüllü olur. Lakin o, inkişaf edən bir personajdır və Evelininin yuxarı sinif dəyərlərində qalan bir ədəb zənciri kimi gördüyü şeyi aydın şəkildə təmsil edir.

Demək olar ki, bütün personajlarda İkinci Dünya Müharibəsini bir fürsət kimi düşünən və "yaxşı müharibə" keçirib-keçirməyəcəyindən narahat olan bəzi komediya və ya satira var. "Yaxşı döyüş" nümunəsi "Brideshead Revisited" kitabında təsvir olunan Reks Mottramın döyüşüdür. "Onun həyatı bildiyimiz kimi, Kanadalılarla birlikdə yaxşı bir M.C.-nin olduğu müharibədə başladı və məşhur bir generalın A.D.C.-si olaraq sona

çatdı." Köhnə personajlar birinci dünya Müharibəsində çox yaxşı nəticə göstərən dostlarını, qardaşlarını və ya əmiuşağını parlaq və işgüzar xatırlayırlar və özlərini və ya oğullarını bu qədər tez bir zamanda yeni bir müharibədə görmək onları qorxudur.

İkinci Dünya müharibəsinə aid məlumatlar söyləməklə, filmlərdən kadrlar göstərməklə müzakirə apara bilərik. "Müharibə mövzusunda yazılmış başqa hansı əsərlə tanışsınız?", "Belə əsərlər sizdə hansı hissləri yaradır?" və sair suallarla müzakirəyə davam edilə bilər. Müharibələrin bəşəriyyətə gətirdiyi fəlakətlər müzakirə edilə bilər. Həmçinin tələbələrə canlandırmaq üçün "beyin həmləsi" metodundan istifadə edə bilərik bu mərhələdə. Tələbələrə müharibə deyərkən ağıllarına onu ifadə edəcək hansı sözlərin gəldiyini soruşa bilərik. Tələbələr yekun nəticəyə gəldikdən sonra məlumatın müzakirəsi və təşkili mərhələsinə keçid edirik. Bu məqamda tədqiqat sualını müəyyənləşdiririk.

Tədqiqat sualı: Müharibənin əhali arasındakı təbəqələşməyə nə kimi təsiri olur? Sualı təqdim etdikdən sonra tələbələrin fikirlərini dinləyirik. Burada geniş tətbiq olunan müzakirə metodu məqsədə uyğundur.

Müxtəlif fikirləri dinlədikdən sonra yeni mövzu olan "Daha çox bayraq qoy" əsərini slaydlar vasitəsi ilə tələbələrə təqdim edirik. Bu anda birinci tələbələrə Evelin Ua ilə tanış etməliyik. Müharibənin necə onun həyatına təsir etdiyini, yaradıcılığında bu mövzunun hansı yeri tutduğunu qeyd edə bilərik. Həmçinin keçmiş mövzularla əlaqələndirib başqa əsərlərlə müqayisə edə bilərik. Evelin Uanın həyatı və yaradıcılığı haqqında kifayət qədər məlumat verdikdən sonra "Daha çox bayraq qoy" əsərinə keçə bilərik. Tələbələr əsəri daha dərinləndirən anlaması üçün dövrdə yaşayan insanların-Londonluların da həyatından bəhs etmək lazımdır. Daha sonra əsərin baş qəhrəmanları olan Basil Seal, Sir Joseph Mainwaring, Barbara Sothill, Mrs. Angela Lyne, Cedric Lyne əsərdəki rolundan, hadisələrin gedişatındakı təbəqələr arasındakı fərqləri, dövlət işçilərinin səhv qərarları kimi önəmli məqamları vurğulayaraq roman haqqında məlumatlar verilməlidir tələbələrə. Bu romanı digər müharibə mövzulu əsərlər ilə müqayisə etməklə yanaşı Evelin Uanın öz əsərləri ilə əlaqələndirə və müqayisə edə bilərik. "Daha çox bayraq qoy" əsərinin Evelin

Uanın digər əsərləri ilə əlaqəsi var. Çünki romandakı personajların bəziləri Evelin Uanın “Azalma və Düşmə”, “Rəzil Bədənlər” və “Qara Fitnə” adlı satirik romanlarından götürülmüşdür. Kitabın ölçüsü 352 vərəq olduğu üçün tələbələrə romanın sujet xəttində önəmli olan məqamlarını əhatə edən qısa xülasə təqdim edilə bilər. Roman haqqında məlumatları yekunlaşdırdıqdan sonra son nəticələr müzakirə olunur.

Nəticələrin çıxarılması mərhələsində yeni biliyin əldə olunması xarakterikdir. Motivasiya mərhələsindəki tədqiqat sualı və ona dair irəli sürülmüş fərziyələr əsərə uyğunlaşdırılır. Əldə olunan məlumatlar ümumiləşdirildikdən sonra isə yaradıcı tətbiqetmə mərhələsinə keçirilir. Dərsin məzmununa uyğun olaraq müəllim tərəfindən tələbələrə əsər haqqında bir şeir parçası yazmaq tapşırıla bilər. Bu məqamda müəllim sankveyn metodundan istifadə edir. Bu beş sətirlik şeir forması ilə tələbələr nə öyrəndiklərini və gəldikləri ümumi nəticələri ifadə edirlər. Bu əyləncəli metod onların yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir və sərbəst fikir irəli sürməklərinə kömək edir. Məsələn,

“War.

Horrible, awful.

To kill, to explode, to poison.

It destroys people's dreams.

Tragedy.”

Sonda tapşırığa uyğun olaraq qiymətləndirmə aparırıq. Ev tapşırığı olaraq əsərin məzmunu ilə tanış olmaq və əsərlə bağlı müxtəlif faktları araşdırmaq tapşırıla bilər.

Dərs 2

Mövzu: “Daha çox bayraq qoy” romanının məzmunu üzərində iş.

Saat: 4

Məqsədlər:

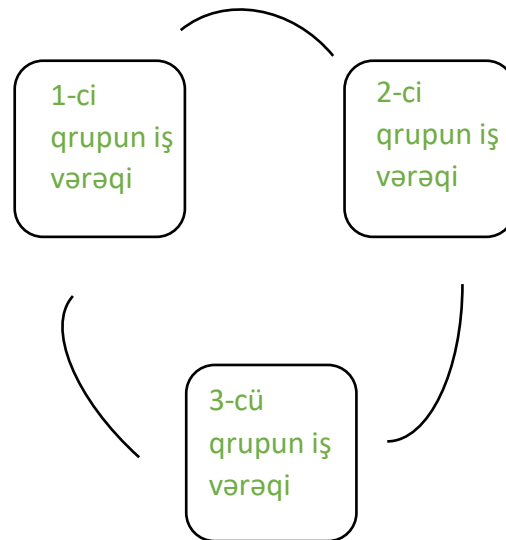
1. Əsərin mövzusunun, ideyasını, başlıca problemini, obrazların səciyyəsinə müəyyənləşdirilməsi;
2. Bağlı olduğu dövrün ictimai-siyasi, mənəvi dəyərləri kontekstindən çıxış etməklə ona qiymət verilməsi;
3. Yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi;
4. Qrupla işləmək bacarığının formalaşması.

İş forması: Qrup işi

Motivasiya: Motivasiya mərhələsində yada salıcı suallardan istifadə etmək olar. “Əsəri oxuduqdan sonra nə hisslər keçirdiniz?”, “Dövlət idarəçilərinin yerində olsanız nə edərdiniz?” kimi suallar verərək tələbələrin əsər haqqında ümumi fikirlərini və əsərə nə qədər hakim olduqlarını müəyyənləşdirə bilərik. Qısa müzakirədən sonra tələbələrə “Daha çox bayraq qoy” romanı ilə bağlı faktları əhatə edən videolar göstərə bilərik. Bu üsul həm onları məlumatlandıracaq, həm də dinləyib anlama bacarıqlarını inkişaf etdirməklərinə kömək edəcək. Tələbələrin əsəri mənsiməmələrinin hansı dərəcədə olduğunu müəyyən etməyin digər üsulu müqayisə etməkdir. Tələbələrdən “Daha çox bayraq qoy” əsərini bildirdikləri başqa bir əsər ilə müqayisə etməklərini istəyə bilərik. 25 dəqiqəlik əsərin məzmunu haqqında olan sual-cavabdan sonra qrup işi ediləcəyini elan edib qrupu tərtib edib tədqiqat sualını elan edə bilərik.

Karusel metodundan istifadə edərək dörd qrup qurdub və buna uyğun olaraq “Daha çox bayraq qoy” əsəri əsasında tədqiqat sualı müəyyənləşdiririk. Auditoriyadakı ənənəvi sinif formasını “dairə” sinif formasına çeviririk. Aşağıdakı cədvəl: 2.1-i örnək götürə bilərik:

Cədvəl: 2.1

Tədqiqat sualı: Müəllif Basil Sealın timsalında hansı mesajı ötürmək istəyir oxuculara?

Karusel metoduna uyğun olaraq qrupu dörd yerə bölüb və eyni tapşırıq veririk və tapşırıqə ayıracağımız vaxtı müəyyənləşdiririk tələbələrə. Daha sonra birinci qrupun üzvləri öz fikirlərini ümumiləşdirərək vərəqə yazırlar və digər qrupa saat əqrəbi istiqamətində ötürürlər. Hər qrup cəld şəkildə fikrini formalaşdırır və diqqətli davranaraq təkrara yol vermədən vərəqə qeyd edir. Bu proses vərəq birinci qrupa gələnə kimi davam edir. Dərs daha əyləncəli olsun və qrupların fikrinin qarışmaması üçün rəngli qələmlərdən istifadə edilir.

Məlumatın müzakirəsi və təşkili: Bu mərhələdə təqdim olunan işlərə nəzər salınır. Bütün qrup rəhbərləri öz qrupunun yazısını səsləndir. Digərləri isə çıxış edən tələbəni dinləyir və analiz edir. Bir qrupun çıxışı bitdikdən sonra digər qrupun üzvləri onlara maraqlı gələn aydın olmayan və digər məsələlərlə bağlı suallar ünvanlayırlar çıxış edən tələbəyə. Fərqli cəhətlər müəyyən olunur və yekun nəticəyə gəlinir. Bu mərhələdə, qrupların bir-birinin işlərindən ətraflı xəbərdar olurlar və mübahisəli məqamlar müzakirə

olunur birlikdə. Daha sonra müəllim auditoriyaya müraciət edir: “Bu romanla bağlı nə nəticəyə gələ bildik?” Əsərlə bağlı əhatəli bilik qazanan tələbələr artıq müəllimin köməyinə ehtiyac olmadan nəticə çıxarırlar. Tələbələrin fikirləri əsasən belə olur:

1. Yazıçı bizi yaxşı əməllər etməyə çağırır.
2. Yazıçı bizə tamahkarlığın ən pis üzünü göstərir.
3. Yazıçı bizləri ətraf mühitlə mehribanlığa, mərhəmətli olmağa çağırır.

Sonuncu mərhələ isə qiymətləndirmə mərhələsidir. Qiymətləndirmə üçün aşağıdakı meyar cədvəlindən istifadə oluna bilər:

Cədvəl: 2.2

Meyarlar	I qrup	II qrup	III qrup	IV qrup
Dərsə fəaldır	+	+	-	+
Öz fikirlərini ifadə edə bilir	+	+	+	+
Yoldaşlarını dinləyir və suallar verir	+	+	-	+
Əhəmiyyətli əlavələr edir	+	-	-	+
Dərsə həvəslə yanaşır	+	+	+	+
Ümumi nəticə	very good	good	bad	very good

Qrup işindən asılı olaraq meyarların qarşısında “+”, “-” işarələri qoyulur.

“Yoxlayıcı” mərhələdə yeni üsulla olan tədrisin nə dərəcə uğurlu olub olmadığını müəyyənləşdirilir. Bu mərhələdə də əvvəlki mərhələlərdə olduğu kimi eksperimental qrupun dərsləri magistratura tələbəsi tərəfindən, kontrol qrupda olan dərslər isə əvvəlki üsulla qrupa dərs deyən müəllim tərəfindən aparılır. Hər iki qrupun nəticələrini müqayisə etmək üçün aşağıdakı cədvələ nəzər yetirək.

Cədvəl: 2.3

Qrupun adı	“Kontrol” qrupu	“Eksperimental” qrupu
Əldə olunan bilik səviyyəsi	80%	85%
Kommunikasiya və dildən istifadə	70%	80%
Aktivlik	75%	85%
Motivasiya səviyyəsi	75%	90%
Əməkdaşlıq dərəcəsi	80%	90%

Yuxarıda verilmiş cədvəldə tələbələrin dərslər prosesində əldə etdikləri bilik və bacarıqların səviyyəsi, kommunikasiya və dildən istifadə, aktivlik dərəcəsi, motivasiya səviyyəsi və əməkdaşlıq dərəcəsində “kontrol” və “eksperimental” qruplarının ayrı-ayrılıqdakı nəticələrinə nəzər yetirdikdə cədvəldəki statistikadan tələbələrin inkişafını görmək mümkündür.

Azərbaycan Dillər Universiteti, Filologiya, B19-336

Cədvəl: 2.4

Qrup	Keyfiyyət göstiriciləri			Müəllim
	Kafi	Yaxşı	Əla	Qasımzadə L.
Eksperimental qrup B19-336				
M. Çinarə			+	

H. Aygün			+	
C. Əminə			+	
N. Aysel	+			
B. Ayan		+		
B. Aliyə		+		

Cədvəl: 2.5

Qrup	Keyfiyyət göstiriciləri			Müəllim
	Kafi	Yaxşı	Əla	Əliyeva P.
Kontrol qrup B19-336				
Q. Leyla		+		
A. Səbinə	+			
M. Nailə	+			
B. Bahar		+		
Ə. Lalə		+		

Yuxarıdakı cədvəllərdə hər iki qrupun nəticələri qeyd edilmişdir. İstifadə edilmiş fəaliyyətlərin sonunda nəticələr “+” işarəsi ilə göstərilmişdir.

NƏTİCƏ

Yerinə yetirilən “XXI əsrdə ədəbiyyatda müharibə mövzusunun tədrisi” adlı tədqiqat işi ingilis dili fakültələrində müharibənin ədəbiyyata təsiri və müharibə mövzusunun tədrisi yollarının araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Tədqiqatın nəticəsi olaraq məlum oldu ki, müharibə mövzusunun tədris edərkən müharibə dövrünün yazıçıları, əsərləri, dövrün vəziyyəti haqqında kifayət qədər məlumata malik olmaq lazımdır. Hazırda texnoloji imkanlardan, innovativ tədris metodlarından məqsədəuyğun şəkildə istifadə edən yenilikçi müəllimlər müharibə mövzusunun təqdimatı, təhlil etmə, yaradıcı düşünmə kimi bacarıqların artırılması və möhkəmləndirilməsi, şifahi və yazılı nitqdə tətbiqi üçün səmərəli iş üsulları təklif edirlər. Onların təklif etdiyi metodik iş sistemi tələbələrdə təhlil, müqayisə etmə, yaradıcı düşünmə, xarici dildə danışma, dinləmə, yazma, oxuma vərdişlərinin formalaşdırılmasına xidmət edir. Müvafiq olaraq elmi-nəzəri və metodik ədəbiyyat araşdırmaları, fəlsəfə, psixologiya ilə bağlı məqalələrin təhlilinin nəzərdən keçirilməsi aşağıdakı nəticələri əldə etməyə imkan verdi:

Müharibə insanlar və dövlətlər arasında müəyyən səbəblərdən yaranan münaqişələrdir. Müharibənin bir neçə növü vardır: vətəndaş müharibəsi, kiber müharibə, inqilab müharibəsi, din müharibəsi, dünya müharibəsi. Müharibələrin adı və səbəbi müxtəlif olsa da, nəticələri adətən eyni olur. Müharibə dünyaya və insanlara məhv gətirir, lakin müharibə sayəsində texnologiyanın inkişafının davam etdiyi danılmaz məsələdir.

Müharibələrin nəinki texnologiyaya, həm də elmə, ədəbiyyata, ekologiyaya, insan genetikası və digər məhfumlara təsir edir.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə əsərlər, məqalələr oxumağa maraq çox artmışdı, bu səbəbdən əsərlər bu dövrdə daha çox əsgərlər üçün yazılırdı və nikbin ruhda yazmağa üstünlük verilirdi. Həmçinin, əsgərlər də cəbhədə əsərlər yazırdılar. Bunlar daha çox gündəliklər, məktublar formasında olurdu və avtobioqrafik elementlərə rast gələ bilərik. Ən geniş yazılan isə şeirlər idi. Müharibə ədəbiyyatının bir hissəsi müharibə

dövründə yazılsa da, əhəmiyyətli bir hissəsi müharibədən sonra, 1920-ci və 1930-cu illərin əvvəllərində yazılmışdır.

İkinci Dünya müharibəsi dövründə isə romanlar geniş istifadə olunan janr idi. Ən orjinal və populyar əsərlər də elə bu dövrdə yazılmışdır. Romanlar, tərcümeyi-hallar və şeirlər müharibənin fərdlərə təsirini araşdırırdı. Birinci Dünya Müharibəsi ədəbiyyatını xarakterizə edən məyusluğun əksinə olaraq, II Dünya Müharibəsi ədəbiyyatı ümumiyyətlə nə pessimist, nə də müharibə əleyhinə idi. Əvəzində o, müharibəni öz mürəkkəbliyi ilə insan vəziyyətinin faciəli, lakin bəlkə də qaçılmaz hissəsi kimi təqdim edir. İkinci Dünya müharibəsi, həmçinin, “yaxşı müharibə” adlandırılmışdır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ədəbiyyatda dinə olan bağlılıq artdı. Bu, xüsusilə müharibədən əvvəl özlərini təsdiq etmiş yazıçıların əsərlərində hiss olunurdu.

Müharibə dövründə yaşayan yazıçılar müharibədən çox təsirlənmişdirlər. Bəziləri hətta müharibədə iştirak etmişdir və cəbhədə keçirdikləri həyatlarını öz gündəliklərinə yazmışdılar. Məsələn, Devid Cons “Mörtərizə İçərisində” romanında öz şəxsi təcrübələrindən söhbət açmışdır. Bəzi yazıçılar əsgərlərin qəhrəmanlığından yazarkən, digər yazıçılar isə siyasətin iyrənc üzü haqqında yazırdılar. Buna aid ən yaxşı nümunələri Corc Oruellin yaradıcılığında görə bilərik. O dövrlərdə yazılan bir çox əsərdə cəmiyyətlər arasındakı kəskin təbəqələşmənin şahidi ola bilərik.

“Daha çox bayraq qoy” romanında biz həm təbəqələşməni, həm dövlətlərin uğursuz siyasətini, həm də müharibənin acı gerçəkliklərini oxuyuruq. əsər sətirik növdə olsa da, müharibə ilə bağlı mövzular ciddi şəkildə təsvir olunmuşdur.

Ədəbiyyat dərslərində fəal-interaktiv metodun köməyi ilə bu mövzunun tədrisi tələbələrin dərsi daha yaxşı anlamasına imkan yaradır. Hazırda ədəbiyyat dərslərində əsas məqsəd tələbələri yaradıcı, tənqidi düşünməyə təşviq etməkdir və bu üsul məqsədimizə çatmağımız üçün irəlilədiyimiz yolda bizə, tələbələrimizə kömək edə bilər. Lakin ənənəvi üsulu da kənara qoymamalıyıq və uyğun məqamlarda istifadə etməliyik.

Təlim materiallarının təşkili, çalışmalar sisteminin bu metodlara uyğun planlaşdırılması keyfiyyət göstəricisinin artmasına kömək edəcəkdir.

Tələbənin müvafiq bacarıq və vərdişlərinin formalaşması üçün davamlılıq önəmlidi. Müxtəlif xarakterli hərəkətlərin təkrar istifadəsi nəticəsində avtomatlaşmış vərdiş yaratmaq mümkündür. Vərdişlər yaranarkən lazımsız hərəkətlər aradan çıxır və tələbələr icra tərzlərinə yiyələndikləri hərəkətləri səhsiz və asanlıqla yerinə yetirirlər.

Müharibə mövzusunun tədrisi tələbələrin dünya görüşlərini artırır, həyata baxış bucaqlarını dəyişə bilər, həyatın gerçəklikləri ilə tanış edir. Nəzərə alsaq ki, yaşadığımız dövrdə hələdə müharibələrlə üzləşirik tələbələrə müharibə mövzusunun tədris edilməsi vacibdir. Müharibənin səbəb olduğu fəlakətlərin gənc nəsillər tərəfindən anlaşılması bir gün insanların artıq bu müsibətə ehtiyacı olmaması ilə nəticələnməlidir. Unutmamalıyıq ki, gənclərimiz gələcəyimizdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. R.TAHİR, “Vətən müharibəsi və ədəbiyyatda milli özünüdərk problemi”, “Xalq qəzeti”, 2022
2. Rahid Ulusel: “Qalib Azərbaycanın qalib ədəbiyyatı”, 2021
3. Yusifov F.: Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Bakı: 2017, 303s.

Türk dilində

4. Miraç Ağcayazı: Edebiyyatı Etkileyen Faktörler, 2018

İngilis dilində

5. Alan Bennett: The History Boys, Faber, 2005
6. Andrew Light: Reel Arguments: Film, Philosophy, And Social Criticism (Thinking Through Cinema), 2003
7. Barbara Korte: The Penguin Book of First World War Stories, 2007
8. Bassnett, Susan & Grundy, Peter: Language through Literature. Longman group U, 1995
9. Beidler, Philip D. The Good War's Greatest Hits. Athens: University of Georgia Press, 1998
10. Carl von Clausewitz: On War, 1832
11. Carter, Ronald and Long N. Michael: Teaching Literature. Addison Wesley Longman Limited, 1997
12. Cowley, Malcolm: “War Novels: After Two Wars.” In The Literary Situation. New York: Viking, 1954

13. Cyril Connolly (Palinurus): *The Unquiet Grave: A Word Cycle*, Hamish Hamilton, The Curwen Press, Plaistow E.13, London, 1945
14. Dame Edith Louisa Sitwell: publisher: Poemhunter.com - The World's Poetry Archive, 2012
15. David Mitchell: *Cloud Atlas*, 2004
16. E.M. Forster: "A Passage to India, 1924
17. Elizabeth Bowen: *The Heat of the Day*, 1949
18. Evelyn Waugh: *Put out More Flags*, 1942, p304
19. Evelyn Waugh: *Vile Bodies*, 1930
20. Ford Madox Ford: *The Good Soldier*, 1915
21. Frank O'Connor: *Guests of the Nation*, 1931
22. Fred Tomas: *To Tilt at Windmills*, 1996
23. George Orwell: *Animal Farm*, 1945
24. George Orwell: *Homage Catalonia*, 1952
25. George Orwell: *Nineteen Eighty-Four*, 1949
26. Glencoe: *Literature: Teacher Edition*. McGraw-Hill Companies, Inc. Columbus, 2010, p1360
27. Homberger, Eric. "United States." In *The Second World War in Fiction*, edited by Holger Klein et al. London: Macmillan, 1984.
28. James A. Banks, Cherry A. Mcgee Banks: *Multicultural Education, Issues and Perspectives*, (seventh edition) University of Washington, 2010
29. James Fenton: *A German Requiem*, 1981
30. Jean-Jacques Rousseau: *The Social Contract*, Copyright Jonathan Bennett, 2017
31. Joanne Collie, Stephen Slater: *Literature in the Language Classroom*, 1987
32. John Hersey: *The Wall*, 1982
33. L. E. Sissman: "Evelyn Waugh: The Height of His Powers", 1972
34. Lazar, Gillian: *Literature and Language Teaching*. Cambridge. Cambridge University Press, 1993, p268

35. Laurie Lee: *Cider with Rosie*, 1959
36. McRae, J: *Literature with a small 'l'*, Macmillan Education, 1994, p190
37. Michael Vetrie: *Using Film to Increase Literacy Skills* p.45, 2004
38. Milena Škobo: *Modern Technologies in Teaching Literature*, 2020
39. Museum of London: *Pocket Histories, exploring history through objects*, 2010
40. Paul Mark Scott: *The Raj Quartet*, 1966–75
41. Plato: *Republic*, Translated from the New Standard Greek Text, with Introduction, by C. D. C. REEVE, by Hackett Publishing Company, Inc., 2004
42. Raban, Jonathan: “Hitler's Coming; Time For Cocktails And Gossip”. NPR, 2008
43. Rupert Brooke: *Poems*, publisher: Poemhunter.com - The World's Poetry Archive, 2004
44. S. T. d. Zepetnek and A. L. Azcárate, “Mapping the World, Culture, and Border-crossing,,” in *Education, Interculturalism, and Mapping a New Europe*, Kaohsiung, National Sun Yat-sen UP, 2010,
45. Sacks, A.: *Whole Novels for the Whole Class* (1st ed.), 2013
46. Sigmund Freud: *General Introduction to Psychoanalysis*, 1917
47. Stanford Encyclopedia of Philosophy copyright by publisher The Metaphysics Research LabCenter, 2017
48. Stendhal: *The Red and the Black*, A new translation by Burton Raffel, 1830
49. Van, T. T. M.: *The relevance of literary analysis to teaching literature in the EFL classroom*. English Teaching Forum, 2009
50. Vol. 1 of *The Norton Anthology of English Literature*, 6th ed., edited by M. H. Abrams, W. W. Norton, 1993
51. Vol. 2 of *The Norton Anthology of English Literature*, 8th ed., edited by M. H. Abrams, W. W. Norton, 1993
52. W. Somerset Maugham: *Cakes and Ale*, 1930
53. Walsh, Jeffrey: “Second World War Fiction”; “Second World War Poetry.” In *American War Literature 1914 to Vietnam*. New York: St. Martin's Press, 1982.

54. Warren J. Keegan: Global Marketing, Student Value Edition, 2014
55. Webster's dictionary of English usage, Philippines copyright by Merriam-Webster inc, 1989
56. Wilfred Owen: Poems, publisher: Poemhunter.com - The World's Poetry Archive, 2004
57. Willa Cather: One of Ours, 1922
58. William Bulter Yeats,, "An Irish Airman Foresees His Death," A Treasury of Great Poems, edited by Louis Untermeyer, Galahad Books, 1993
59. William Butler Yeats: Poems, publisher: Poemhunter.com - The World's Poetry Archive, 2012
60. William Golding: Lord of the Flies: 1954
61. Wladyslaw Szpilman: The Pianist: The Extraordinary True Story of One Man's Survival in Warsaw, 1945

İnternet resursları

62. <http://pedsovet.su/publ/42-1-0-5767>
63. https://en.wikipedia.org/wiki/Put_Out_More_Flags
64. <https://iep.utm.edu/war/#H2>
65. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1472271/#B1>
66. <https://www.winstein.org/publ/25-1-0-1083>